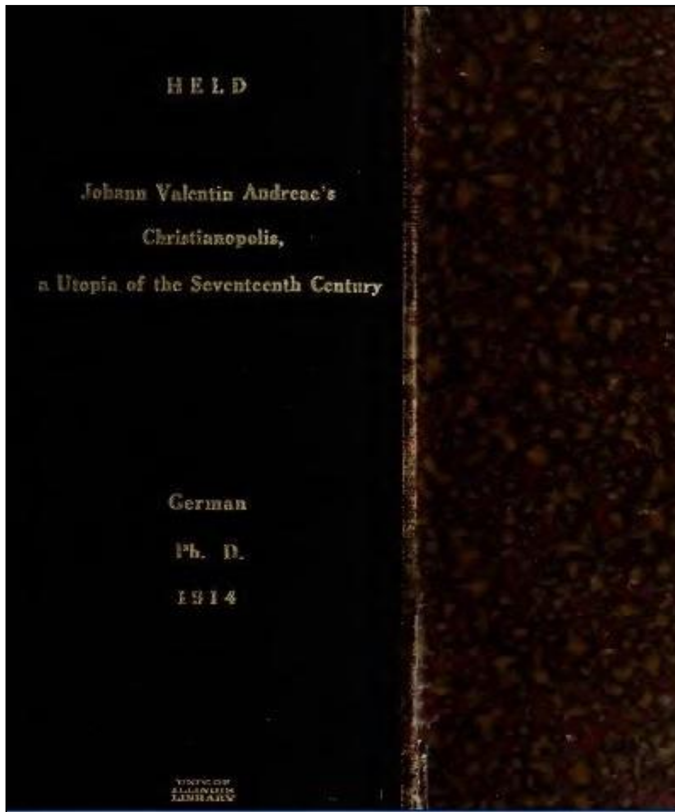

FELIX E. HELD, Ph.D.

JOHANN VALENTIN ANDREAE'S CHRISTIANOPOLIS, A UTOPIA OF THE SEVENTEENTH CENTURY

JOHANN VALENTIN ANDREAE'S CHRISTIANOPOLIS, EEN UTOPIE UIT DE ZEVENTIENDE EEUW

1 9 1 4

vertaling:

Ruud Muschter
∴

Groningen

muschter@home.nl
www.archive.org

9 februari 2015
herzien 15 november 2018

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING VAN DE VERTALER

Er worden in dit proefschrift vijf utopieën genoemd, en wel:

Andreae	*Reipublicae Christianopolitanae Descriptio (Christianopolis)*
Bacon	*New Atlantis (Nova Atlantis)*
Campanella	*Civitas Solis*
Gott	*Nova Solyma*
More	*Utopia*

De passages in deze werken laten zien, dat er al lang geleden ernstig werd nagedacht over het verbeteren van de wereld, met de nadruk op het onderwijsstelsel en de plek en betekenis van de jeugd daarin, het landsbestuur, de regels binnen het gezin, en de noodzaak van een gezamenlijke inspanning om de idealen van zo'n staat te handhaven.

Vele visies tonen daarbij een verlicht bewustzijn van de bedenkers, en toch zien wij - ondanks hun toekomstgerichte blauwdrukken - dat zij een kind van hun tijd waren. Bepaalde opvattingen waren ronduit seksistisch (het is de taak van de vrouw om kinderen te baren), en ingegeven door de wens om via strak aangelegde structuren greep op het maatschappelijke leven te houden.

Het betreft een getypt proefschrift, waarin met de pen verbeteringen zijn aangebracht.

Het bevat geen conclusie waarin overzichtelijk de verschillen en overeenkomsten tussen de diverse utopieën worden aangegeven.

In de tekst is niet altijd duidelijk te zien of de auteur het boek bedoelt (bijvoorbeeld de *Christianopolis*), of de daarin genoemde stad (Christianopolis). In mijn vertaling staan boektitels cursief.

Held noemt de *Reipublicae Christianopolitanae Descriptio* de ene keer de *Christianopolis*, en dan weer de *Descriptio*. Soms is dat, omdat een auteur geciteerd wordt die er als zodanig naar verwijst, maar Held doet het zelf ook willekeurig.

Lastig is, dat de aanhalingstekens die de auteur gebruikt, regelmatig op de verkeerde plaats staan, namelijk niet bij het begin van de passage waar ze bij horen, maar juist vastzittend aan het einde van de passage daarvoor, of ze staan er midden tussenin. En dan nog zijn ze niet overal geplaatst. Het is een constant zoeken naar waar ze nu precies bij horen. Ook met de voetnoten is het in dat opzicht worstelen. Al deze twijfelgevallen heb ik zelf in een voetnoot aangegeven.

De citaten uit het *Nieuwe Atlantis* heb ik vergeleken met de vertaling die ik zelf van dat werk heb gemaakt. Verschillen heb ik aangeduid in een voetnoot. Zie mijn vertaling op www.archive.org. In dit verband merk ik op, dat de auteur in voetnoten verwijst naar vindplaatsen in genoemd werk. In de - duidelijk authentieke - versie die aan de basis lag van mijn vertaling komen evenwel geen hoge paginanummers of paragraafnummers voor. Het gehele werk kent namelijk slechts weinig pagina’s.

De voetnoten zijn van de auteur, behalve wanneer ze zijn vermeld tussen [   ], en vergezeld gaan van de notitie ‘vert’.

Ruud Muschter

AANBEVELINGSBRIEF VAN DE PROMOTOR

UNIVERSITY OF ILLINOIS

THE GRADUATE SCHOOL

May 16th 1914

I HEREBY RECOMMEND THAT THE THESIS PREPARED UNDER MY SUPERVISION BY

Felix E. Held

ENTITLED Johann Valentin Andreaes Christianopolis a Utopia of the Seventeenth Century

BE ACCEPTED AS FULFILLING THIS PART OF THE REQUIREMENTS FOR THE

DEGREE OF Doctor of Philosophy

Julius Goebel
In Charge of Major Work

Julius Goebel
Head of Department

Recommendation concurred in:

Arthur Stanley Pease
O. E. Lessing
H. J. Barton
N. C. Brooks

Committee
on
Final Examination

VOORWOORD VAN DE AUTEUR

Ik ben ervan overtuigd, dat Johann Valentin Andreae in de ontwikkeling van de beginselen van onderwijs en wetenschappelijk onderzoek een zeer belangrijke stap vertegenwoordigt, en dat zijn werken - waarvan thans zeer weinig bekend is - grote waardering verdienen in de geschiedenis van de literatuur. De bedoeling van dit werk is tweeledig. Ten eerste, aan te tonen dat zijn geschriften afkomstig zijn van een groot leraar en hervormer. Ten tweede, dat zijn utopie, de *Reipublicae Christianopolitanae Descriptio*, de hem toekomende plek krijgt onder de ideale staten van de 16 en 17 eeuw. Ter gelegenheid van mijn inleiding op het onderwerp, en ook vanwege zijn hulp en leiding gedurende het tot stand komen ervan, wil ik mijn dank en waardering uitspreken jegens professor Julius Goebel, mijn adviseur en leraar. Ik betuig ook mijn bijzondere dank aan andere leden van de afdeling Duits van deze universiteit, voor hun belangstelling en nuttige suggesties.

F.E.H.

INTRODUCTIE VAN DE AUTEUR

Het denkbeeld van een ideale staat is tot ons gekomen uit de antieke tijd. Plato's *Republiek*[1] is de uiting van een filosoof die in zijn volwassenheid - na langdurig contact met een van de grootste leraren van zijn land, na jaren te hebben gereisd onder diverse volkeren en in de beste beschaving en de hoogste cultuur van zijn tijd, alsook een leven van grote aandacht voor de studie van sociale en politieke toestanden - de resultaten van zijn ervaringen samenvatte in een concrete vorm, en voor zijn landslieden een staat schilderde die vrij was van de corrupties van extreme losbandigheid en de gevaren van tirannie, en in welks wetten en beginselen de twee grondbeginselen van zijn bestuurlijke ethiek - iemands individuele leven en persoonlijke moraliteit, en zijn verhouding en verplichtingen als lid van staat en maatschappij - belichaamd waren. Plato was een profeet: een profeet van het kwaad, omdat hij helder en naar waarheid zag wat het onvermijdelijke resultaat zou zijn van de trend aan gebeurtenissen in de Atheense staat; een profeet van het goede, doordat hij een betere tijd voorspelde, het probleem analyseerde, en zijn oplossing aanbood. Doch de 'Republiek' is een utopie in literaire zin. Plato's staat bestaat nergens. Het is een zuiver ideëel denkbeeld, dat door de auteur niet op een vaststaande plek gelokaliseerd kan worden.

De Renaissance markeert de tijd waarin de gedachten van de mens opnieuw naar het onderwerp van hervorming werden toegetrokken. Het praktische wegdraaien door het Humanisme van de sofistische, redenerende, dromerige abstracties, naar de zaken des levens; de spirituele en mentale verlichting van de wereld, toe te schrijven aan de wederopkomst van onderricht; en met name de ontdekking van de westelijke wereld; dit alles neigde ernaar, de mens en de maatschappij een nieuwe

[1] [Lees: *De Republica*; vert.].

stimulans te geven, en wel een opzwellend, zich opeenhopend, hunkerend verlangen naar een voller, vrijer, grootser leven.

De eeuw na de ontdekking van Amerika en de exploraties en reizen van de Spanjaarden en Portugezen die volgden, bracht heel Europa het besef bij, dat zijn vroegere uitgangspunten maar heel beperkt waren. Nieuwe continenten, bewoond door ongehoorde en ongedroomde mensenrassen; levensomstandigheden die tot dan toe niet aan de beschaafde wereld bekend waren, of - wanneer ze bekend waren - door eeuwen van gekunsteldheid vergeten waren; mensen die in vrijheid leefden, zonder extreme of merkbare restricties door de wet, en toch in redelijke harmonie en orde: dit waren nieuwe denkbeelden die, hoewel ze door hun abruptheid hard insloegen en met verbijsterd gevolg, toch een nieuwe en onmetelijk bredere horizon vrijmaakten, en het contrast accentueerden tussen de gedegenereerde gekunsteldheid van de beschaving en de natuurlijke, originele omstandigheden van de mens. Terwijl het waar is dat de wilde verhalen en legenden zoals ze door de Argonauten naar de Griekse wereld mee waren teruggenomen, eeuwenlang circuleerden en vruchtbare bodem vonden in de verbeelding van de Europeanen, toch keerde in de loop van de tijd en in het licht van een meer vaststaande informatie de publieke geest terug tot een normale balans, en zeefde uit de grote hoeveelheid aan verslagen die feiten waarop men kon vertrouwen. De bron van de eeuwige jeugd werd een gezond klimaat, frisse lucht en koele bronnen; de fabuleuze rivieren van goud namen de vorm en gedaante aan van ontgonnen akkers en onbegrensde bosaanplant; en het fantastische, mythische ras van wezens veranderde in een eenvoudig volk, een voorbeeld van menselijk leven dat dicht bij de natuur lag.

Daarna volgt langzaam de ontdekking van de volkszang en de volksdichtkunst als de originele taal van de zuiver menselijke aard, en daarmee vervolgens alle pogingen om de mens te

positioneren als een natuurlijk wezen. Deze beweging bereikte echter niet eerder haar hoogtepunt dan eeuwen later, namelijk in de 18e eeuw en in de geschriften van de klassieke periode van de Duitse literatuur. Ervaringen van de Moravische en jezuïtische missionarissen onder de Amerikaanse Indianen en connectie met de wilde stammen, leidden tot verdere onderzoekingen naar hun aard en gewoonten. Er ontwikkelde zich het gevoel dat beschaving slechts kon worden verbeterd door haar van alle nutteloze en ijdele conventies te ontdoen. En om dit voor elkaar te krijgen, zou de primitieve mens hiervoor model moeten staan. Vandaar dat - waar hij ook maar werd aangetroffen - er een studie van de primitieve mens volgde, en een opeenvolging van literatuur die over primitieve rassen ging. Herder vertaalde de gedichten van Ossian, de dichter van de noordelijke Britse eilanden, de dichterlijke inspanningen van de Finnen en Lappen, en folklore in het algemeen. Goethe bestudeerde in zijn *Westöstlicher Divan* het leven in het oosten. Zelfs Hölderlin laat zijn held - in zijn *Hyperion*[2] -, wanneer al het andere hem ontglipt, zoeken naar de “diepste binnenlanden van Azië” en uitroepen: “De mens kan niet ontkennen, dat hij ooit net zo gelukkig was als het hert in het woud. En na ontelbare jaren is er in ons nog steeds een glimp van verlangen naar de dagen van de primitieve wereld, toen iedereen op aarde liep als een god, voordat (ik weet niet wat) de mens temde, en toen in plaats van muren en brandhout, de ziel der wereld, de heilige atmosfeer die overal aanwezig was, hem omarmde.” Homerus en de primitieve Grieken worden met hernieuwde energie bestudeerd en thans vanuit een volstrekt ander gezichtspunt. De Hebreeën worden onderzocht als primitief volk, en naar het Oude Testament wordt nieuw onderzoek gedaan. Rousseau en zijn ‘terug naar de natuur’ zijn een deel van dezelfde beweging. De literatuur van de 18e eeuw is vol van uitdrukkingen als ‘de gehele mens’, ‘de complete mens’, ‘de natuurlijke mens’, et cetera. Het hele vraagstuk is een

[2] Hölderlins Gesammelte Dichtungen, II 161, 162.

poging om het geheim van het geluk te vinden in de mens zoals hij in de wereld was gezet: zuiver en onbesmet door de kunstmatigheden en conventies van een doorgeschoten beschaving. Bovendien, nu de ogen van Europa geopend waren voor het immense van de nieuw ontdekte wereld, en men voor een vaste plek zorgde waar dergelijke plannen gerealiseerd konden worden, komen de utopische denkbeelden weer op. Men doet het voorkomen, dat de verre eilanden de thuishavens representeren van mensen die onder hervormde regerings-, maatschappelijke en onderwijssystemen leven. Het wekt geen verbazing, dat de nieuwe wereld met zijn frisheid en uitbundige schoonheid leven en kracht in de oude wilde brengen. Het is niet vreemd, dat Europa gegrepen werd door een verlangend uitzien naar onderkomens en woningen in een nieuw land. En het is zeer natuurlijk, dat de literatuur van die tijd overliep van utopische denkbeelden, en dat men een nieuwe impuls gaf aan het verbeteren van de bedorven beschaving waarin de mens leefde.

Thomas More is de eerste in deze nieuwe periode die de wereld een beeld verschafte van een dergelijke ideale staat. Zijn utopie is het begin van een literatuur die een aanzienlijke rol speelt in de sociale en wetenschappelijke programma’s van de 16e en 17e eeuw. De plotselinge vaart die men bracht in de wetenschap, de wonderbaarlijke vooruitgang op dit gebied in Italië, Duitsland en Engeland, produceerde een verlangen naar een nieuw en praktischer onderwijssysteem. In Duitsland vormden de onopgeloste situatie van kerk en staat, het gevoel van de zijde van de protestanten dat de Reformatie niet een volledig succes was geweest, de contra-reformatie onder de katholieken, en het opkomend gemor van de lange strijd van de Dertigjarige Oorlog, alle tezamen een impuls tot hervorming. Sprekend over deze periode en de krachten die leidden tot de

productie van de utopieën, zegt W. Windelband[3]: "Een nieuw tijdperk van cultuur leek te zijn aangevangen, en een exotische opwinding sprak tot de verbeelding. Er zouden ongehoorde dingen bereikt worden; niets was nog langer onmogelijk. De telescoop ontsloot de geheimen der hemelen, en de krachten der aarde begonnen de onderzoeker te gehoorzamen. De wetenschap, die een glorieus pad door de natuur begon te trekken, streefde ernaar, de leider te worden van het menselijk denken. Door haar ontdekkingen zou het menselijk leven volkomen veranderd worden."

Een van de eersten die voorspelden dat er in de geschiedenis van de menselijke beschaving een nieuw tijdperk zou aanbreken, en vorm gaf aan de geheime verwachtingen en aspiraties van zijn tijd door het scheppen van een utopie, was Johann Valentin Andreae: prediker en leraar in Vaikingen, Calw en Stuttgart, stichter van het 'huis' in Calw, reiziger, schrijver, en ook nog algemeen filantroop. Zijn utopie, de *Reipublicae Christianopolitanae Descriptio* is qua ontwerp van de regering en het onderwijs origineel. Het ligt qua ontwikkeling en vooruitgang ook vóór op zijn directe opvolgers op dat gebied, terwijl hij een tiental jaren eerder in zijn Fama Fraternitatis een plan schetste van wetenschappelijk onderzoek, en hij het model gaf voor een 'college' of gemeenschap van gezinden die een algehele hervorming van de gehele beschaafde wereld moesten gaan instellen. Andreae's veelzijdige onderricht en ervaringen, zijn grote interesse in, en helder inzicht in de menselijke en maatschappelijke activiteiten, zijn sterke verlangen om de menselijke maatschappij te verheffen en pijn en lijden te verlichten, brachten hem in zijn tijd erkenning voor zijn werk, dat zorgvuldig beoordeeld werd. Daardoor heeft het tot op de dag van vandaag zeggingskracht en is het een nauwkeuriger beschouwing waardig. Zijn leven en

---

[3] W. Windelband, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 4, 323 e.v.

werkzaamheid kunnen in grote lijnen als volgt worden weergegeven.[4]

Andreae werd geboren op 17 augustus 1586, als zoon van Johann Andreae, deken te Herrenberg en later abt van Königsbron. Na de dood van zijn vader (Valentin was vijftien jaar oud) verhuisde hij - vergezeld van zijn moeder, wiens religieuze, rustige inslag een onuitwisbare indruk op zijn leven achterliet - naar Tübingen, en bracht zes jaar door op de universiteit. Deze jaren waren voor hem van de grootste betekenis. Hij schoolde zich in Latijn, Grieks en Hebreeuws, Frans, Spaans, Italiaans en Engels. Doch hij las ook immense hoeveelheden hedendaagse geschiedenis en literatuur. Hij raakte zeer vertrouwd met Erasmus, Lipsius, Scaliger, Heinsius en De Thou. Op dat moment stond de bibliotheek van Christopher Besold tot zijn beschikking. Niet de geringste van zijn interesses gold de studie van de wiskunde onder Mästlin, die ook de leraar van Kepler was. In 1614 verscheen (van Andreae) een serie lezingen, de *Collectanea Mathematica*[5]. In verscheidene van zijn latere onderwijskundige geschriften speelt de wiskunde een belangrijke rol. Hij onderhield een briefwisseling met Keppler tot aan de dood van de laatste.

Andreae maakte zijn werk in Tübingen niet af, en bracht zeven jaar door met reizen. Gedurende deze jaren onderhield hij zichzelf in belangrijke mate door privéonderricht, en bezocht hij Straatsburg, Heidelberg, Frankfurt en verscheidene steden in Zwitserland. Zijn verblijf in dit land schijnt hem sterk beïnvloed te hebben. Wij treffen in zijn autobiografie een speciale verwijzing aan naar de sociale omstandigheden in Genève, doch

---

[4] Allgemeine Deutsche Biographie; Realencyklopedie für Protestantische Theologie und Kirche; *Andreae und sein Zeitalter*, W. Hossbach; delen uit Andreae's *Vita*.

[5] Uitvoerig besproken door Carl Hüllemann, in *Valentin Andreae als Pedagog*, deel I.

hij kon de calvinistische leringen niet verdragen. ”Wanneer[6] verschillen in religie (religionis dissonantia) mij niet weerhouden hadden, dan had de harmonieuze eenheid van hun gewoonten en moraliteiten (consonantia morum) mij voorgoed aan de plek gebonden.” En dus zette hij zijn omzwervingen voort, dit keer door Frankrijk, Oostenrijk en Italië. Tenslotte verkreeg hij in 1614 een post als diaken in Vaihingen, die hij behield tot 1620. Hoewel deze jaren veel beproevingen en rampen kenden, behoorden ze tot de productiefste van zijn leven. Sommige van zijn beste werken vallen binnen, of net vóór deze periode. De *Theophilus* stelde hij samen in de twee jaren daarop, hoewel die niet eerder dan in 1649 gepubliceerd werd. Hij schetste de theorieën die hij in praktijk bracht gedurende het laatste halfjaar van zijn leven.

Vervolgens werd hij naar Calw beroepen, in Nagold, als decaan en hoofdinspecteur[7]. Hier trachtte hij een sociaal systeem in te voeren zoals dat in zijn verbeelding had bestaan sinds zijn bezoek aan Zwitserland. Hij maakte zijn eigen congregatie tot het beginpunt van zijn werkzaamheden, en de kinderen tot zijn materiaal. Daarvandaan breidden zijn inspanningen zich uit tot de werkende klassen in de stad, ongeacht of ze tot zijn Kerk behoorden. Hij stichtte een wederzijds beschermende vereniging tussen de werklieden in de kledingfabrieken en verfwerkplaatsen, en ondersteunde die met de vrijwillige donaties van zijn parochieleden en vrienden. De organisatie floreert ook heden nog en wordt financieel goed ondersteund. Ten tijde van de plundering van Calw door de troepen van Johann von Werth in 1634, en opnieuw vier jaar later, verloor Andreae niet alleen veel geld en bezit, maar ook werd zijn privéverzameling van waardevolle manuscripten, schilderijen en andere kunstwerken vernietigd. In het jaar dat op de aanval

---

[6] *Vita*, p. 24.
[7] [“Spezialsuperintendent”, verderop ‘Spezielsuperintendent’ genoemd; vert.].

volgde, accepteerde Andreae de dringende uitnodiging van hertog Eberhardt III, en werd hij hofprediker en consistorieraad in Stuttgart. Heel Würtemberg was in een staat van absolute verwoesting. Het was zijn taak om de Tübinger Stift[8] en het gymnasium in Stuttgart opnieuw te vestigen, en ook om de vele vacante kansels te bezetten met waardige mannen, en voor het onderhoud van de laatsten te zorgen. Zijn eigen persoonlijke inkomen was buitengewoon karig. Slechts door de aanmoediging en materiële hulp van Hertog August von Braunschweig-Lüneberg kon Andreae zijn familie[9] en de talloze vluchtelingen onderhouden, die altijd in zijn huis een welkom vonden. Na 1650 trok hij zich terug in de Abdij von Bebenhausen en vier jaar later in die van Adelburg, waar hij op 27 juni stierf.

De werken van Andreae waarmee wij met name te maken krijgen, worden vermeld in de bibliografie. Daarvan zijn de *Descriptio* en de *Fama Fraternitatis* van het grootste belang voor ons huidige doel. De commentatoren wier opvattingen in het volgende hoofdstuk besproken zullen worden, zijn: W. Hossbach[10], Robert von Mohl[11], G.E. Guhrauer[12], Christoph Sigwart[13], Carl Hüllemann[14], J.P. Glöckler[15], *Schlaraffia Politica*[16], W. Gussmann[17], Andreas Voigt[18], Joseph Prys[19]. Van

---

8 'Tübinger Stichting'.
9 ["family". Onduidelijk of Andreae een gezin had; vert.].
10 S. pag. 5, noot 1. [Onduidelijke verwijzing: "S."?; vert.].
11 *Die Staatsromane, in Geschichte u. Literatur d. Staatswissenschaften*, I, 165.
12 *Der Erste Deutsche Staatsroman*.
13 *Kleine Schriften*, Freiburg i/B und Tubingen.
14 S. pag. 6, noot 1. [Onduidelijke verwijzing: "S."?; vert.].
15 *J. V. Andreae, ein Lebensbild*, Stuttgart, 1886.
16 Anonymous, *Geschichte der Dichtungen vom besten Staate*, Leipzig, 1892. [De auteur vermeldt het hier verwarrend, ook omdat de vermelding is opgenomen in het rijtje van 'commentatoren'. Lees:

dezen nemen de vroegeren het onderwerp op vanuit een filosofisch-religieus gezichtpunt, terwijl degenen die in het latere deel van de 19e eeuw of later komen, dus sinds de opkomst en snelle ontwikkeling van de beginselen van het socialisme en communisme, als klaarblijkelijk doel de lessen van het gemeenschappelijk eigenaarschap en de socialistische hervorming hebben. In belangrijke mate zijn de bevooroordeelde en foutief gevormde conclusies van Mohl[20] over de verhouding van de *Christianopolis* tot vroegere utopieën, en de commentaren van de *Schlaraffia* en Sigwart letterlijk of in licht aangepaste vorm overgenomen door de meesten van de latere schrijvers over het onderwerp. Vandaar dat wij slechts een beperkt aantal argumenten hebben om te behandelen.

De bedoeling van dit werk is, te bewijzen:
1) dat de *Christianopolis* niet een kopie of directe imitatie is van eerdere utopieën, doch een onafhankelijke en originele productie;
2) dat een nauwe vergelijking van de *Christianopolis* met Francis Bacons *New Atlantis* bepaalde opvallende overeenkomsten vertoont naar vorm en inhoud, en dat ook de uiterlijke omstandigheden het buitengewoon waarschijnlijk maken, dat Bacon kennis droeg van de *Christianopolis*;

Schlaraffia politica: Geschichte der Dichtungen vom besten Staate, Arthur von Kirchenheim. Het jaartal klopt; vert.].

[17] Reipublicae Christianop. Desc., in de ZkWL, jaargang 1886, p. 326 e.v., Leipzig, 1886.

[18] *Die Sozialen Utopien*, Leipzig, 1906.

[19] *Der Staatsroman des 16. u.17. Jahrhunderts u. sein Erziehungsideal*, Würzburg, 1917.

[20] Mohl stuitte eerst op de Duitse vertaling van de *Christianopolis*, en aangezien hij het origineel niet kende, beschouwde hij het als een productie van de 18e eeuw: “het werk van de een of andere piëtist.” Omdat hij ooit een ongunstige opinie over het werk had geuit, leek hij niet in staat te zijn om die in te trekken nadat Guhrauer de ware auteur had ontdekt.

3) dat de *Nova Solyma* - een utopie die in 1648 anoniem verscheen en door de eerwaarde heer Walter Begley in 1902 aan John Milton werd toegeschreven, doch sindsdien bekendstaand als het werk van Samuel Gott - een direct invloed toont van de *Christianopolis*;
4) dat de beginselen van een algemene hervorming van het onderwijs en het plan voor een ‘college’, zoals geschetst in de *Christianopolis* en andere werken van Andreae, dankzij Comenius, Hartlib, Dury en hun vertrouwelingen een belangrijke factor waren in het oprichten van de Royal Society van Londen.

HOOFDSTUK I - MORE'S UTOPIA, CAMPANELLA'S CIVITAS SOLIS EN DE CHRISTIANOPOLIS

Carl Hüllemann[21] denkt niet, dat Gussman en Brügel voldoende de nadruk leggen op de invloed van More's Utopia op de *Christianopolis*. Hij citeert een aantal passages waarin overeenkomsten te zien zijn tussen de twee, voornamelijk in uiterlijke dingen, zoals de beschrijving van de stad, de huizen, de tuinen, et cetera, en in een paar zaken rond dagelijkse gewoonten en gebruiken. Hij toont ook aan, dat in bepaalde gevallen beide auteurs hetzelfde vocabulaire gebruiken wanneer zij het over gelijksoortige onderwerpen hebben. Hieruit trekt hij de conclusie: "Wij zien dan, dat de *Descriptio* slechts ten dele een nabootsing van More's Utopia, doch voor het overige een hermodellering is.[22] De *Schlaraffia Politica* zou More 'de vader van alle moderne utopieën' maken"[23] en stelt verder: "Want[24] praktisch alle schetsen van ideale staten die tot op heden zijn opgeschreven, lijken directe kopieën (Abklatsch) van het werk van More te zijn."

Robert von Mohl[25] anderzijds, ziet in de *Descriptio* slechts een nieuwe invulling van Campanella's *Civitas Solis*. Hij geeft toe, dat het contrast tussen het werkelijke leven in staat en maatschappij, en een leven gebaseerd op een exclusief religieus-morele filosofie, een uitstekend motief zou zijn voor een werk zoals (beweert hij) Andreae dat probeerde samen te stellen. Doch hij ontkent dat de laatste de dichterlijke en verbeeldingsvolle capaciteit had om dat te doen. "Ongelukkigerwijze wist de goede diaken van Würtenberg[26] niet hoe

[21] Carl Hüllemann, *V. Andreae als Pedagog*, II. Teil.
[22] p. 7.
[23] [Heb de gebrekkig geplaatste aanhalingstekens aangepast; vert.].
[24] p. 43.
[25] *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaft*, Bd. I, p. 187 e.v.
[26] [Lees: 'Würtemberg'; vert.].

hij het concept slim en met inzicht (Geist) moest aanpakken. Hij meende genoeg gedaan te hebben toen hij vrome bespiegelingen had vervangen door de ongeremdheid van de Calabriërs; en de prozaïsche werkelijkheid van een orthodox protestants land, door beledigende instituten en de kunstmatig ontworpen religies ervan. Zijn verbeelding was niet levendig genoeg om zijn lering te belichamen in levende vormen. Het feit accepterend dat hij gebedsbijeenkomsten en dergelijke in zijn *Christianopolis* introduceert, en dat hij rustig de orde van huwelijk en gezin herstelt in de christelijke maatschappij, bouwt hij bijna slaafs op de *Civitas Solis*." Daarna citeert Mohl een paar punten van overeenkomst tussen de *Christianopolis* en de *Civitas Solis* - het stadsplan en vormen van regering - en sluit triomfantelijk af met het argument: "In ieder geval is Andreae's versie (Überarbeitung) van de *Civitas Solis* een boek dat zeer weinig bekend is; terwijl het origineel nog steeds opnieuw gepubliceerd en vertaald wordt."[27]

Christoph Sigwart[28], voorzichtig en betrouwbaar als zijn kritiek gewoonlijk is, beoordeelt de *Christianopolis* hard en - zijn wij verplicht eraan toe te voegen - incorrect wanneer hij zegt: "In zoverre tijdelijke welvaart en de overvloed aan materiële zaken die zijn doeleinden dienen, niet alleen op zich geen waarde hebben, doch zelfs een gevaar zijn voor de vroomheid, ontbreekt iedere innerlijke impuls om door te dringen in de materiële activiteit van werk. Want waar kennis van de wereld dwaasheid is, en het kennen en liefhebben van Christus de essentie van alle wijsheid, moet een edel verlangen om de

[27] Een wederopleving van belangstelling voor de *Christianopolis* in de 18e eeuw is klaarblijkelijk vanuit de Duitse vertaling die in 1741 verscheen. Herder zag in Andreae een profeet wiens invloed een zegening zou zijn voor ieder tijdperk.
[28] *Kleine Schriften von Christoph Sigwart*, p. 175. [Zoals het er staat, lijkt het een boektitel te zijn. Feitelijk gaat het echter om *Kleine Schriften*, met Sigwart als auteur; vert.].

gehele natuur wijs en agressief te beheersen, wel ontbreken." We mogen hopen, dat het foutieve van deze implicatie duidelijk wordt uit de volgende pagina's. Sigwart beschouwt, evenals Mohl, de *Civitas Solis* als een blauwdruk van de *Christianopolis*. "Andreae voelde de aandrang om een imitatie van de *Civitas Solis* te schrijven, en trok in zijn *Descriptio* een ideale staat op, gebaseerd op de beginselen van zijn protestants-vrome levensbeschouwing."[29]

Andreas Voigt[30] vindt eveneens in de *Christianopolis* slechts een aanpassing van Campanella's katholieke kanttekeningen bij de protestantse Kerk, en beschouwt bovendien het resulterende werk als van slechts ondergeschikt belang. "In alle externe aangelegenheden", zegt hij, "met name in de vorm van de stad, valt zijn (Andreae's) utopie samen met die van Campanella. De innerlijke verschillen moeten beslist worden aangemerkt als zwakheden en aanpassingen, en zijn daarnaast gebaseerd op Andreae's strikter aanhangen van de leerstellingen van zijn Kerk."

Joseph Prys[31] stelt ook, dat in belangrijke vragen - het pansofische karakter van intellectueel onderwijs, onderwaardering van de talen, nadruk op onderricht bij het waarnemen van afbeeldingen, et cetera - Andreae overeenstemt met Campanella. "De veronderstelling (te weten van het ontlenen) wordt een zekerheid", voegt hij toe, "wanneer wij bedenken dat Andreae kennis droeg van de *Civitas Solis* in manuscriptvorm, en dat hij allereerst dankzij dit feit de aandrang kreeg om zijn prozaïsche *Descriptio* te schrijven." Ook tegen het volgende moet bezwaar worden gemaakt[32]: "Beide utopieën hebben een

---

[29] *Kleine Schriften von Christoph Sigwart*, p. 174.
[30] *Soziale Utopien*, p. 73 e.v.
[31] *Der Staatsroman des 16. und 17. Jahrhunderts*, p. 114.
[32] Ibid., p. 115.

zekere utilitaristische[33] tendens in hun pedagogie met elkaar gemeen. Alles overziend, dient in beide het onderwijs voor het bevorderen en versterken van het controlerende aspect van het regeren.” Hier wordt later nog op teruggekomen.

Nu is het nauwelijks redelijk om te stellen, dat de *Descriptio* een ‘exacte kopie’ is van zowel More als Campanella, met name aangezien de uitgaven van deze twee in veel opzichten van elkaar verschillen. Het zou in tegendeel niet heel moeilijk moeten zijn om aan te tonen, dat deze uitspraak in geen van beide gevallen waar is. Om in detail te beginnen met de overeenkomsten, zou men in detail ook een aantal radicale verschillen kunnen opwerpen. Zo is More’s eiland maanvormig. Caphar Salama is driehoekig. De afmetingen van eerstgenoemde zijn 200 x 500 mijl. De omtrek van de laatstgenoemde is slechts 30.000 passen. De *Utopia* omvat vierenvijftig steden. Caphar Salama omvat slechts één stad. De steden van de *Utopia* zijn eenmansregeringen, aan het hoofd waarvan een prins staat. De regering van de *Christianopolis* is een triumviraat, en daardoor veiliger en eerlijker. Gemeenschappelijke eettafels zijn de regel in de *Utopia*. In de *Descriptio* eet ieder gezin alleen, om verwarring en tijdverspilling te voorkomen. De *Utopia* heeft een uitgebreid slavernijsysteem. In de *Christianopolis* zijn alle burgers vrij. In de *Utopia* worden de doden verbrand. In de *Descriptio* begraven. Hoewel wij lezen[34] dat “zij oorlog verafschuwen als iets wreeds”, legt de *Utopia* toch grote nadruk op voorbereidingen en methoden om die te voeren. Dat staat in een tiende van het gehele werk. Onderwijs wordt met een paar woorden afgedaan. In de *Descriptio* wordt oorlog nauwelijks genoemd, terwijl onderwijs aan de jeugd, en wetenschappelijk onderzoek vrijwel elk hoofdstuk doordrenken. De religie van de een is een verward mengsel. De ander is een christelijke staat.

[33] [Op nut gericht; vert.].
[34] p. 75.

En de ethische standaarden door het hele werk heen, laten vergelijking nauwelijks toe.

Campanella geeft geen beschrijving van het eiland waarop zijn *Civitas Solis* ligt. Zijn Genuese zeekapitein "is gedwongen aan land te gaan", en wanneer hij uit een bos komt, "bevindt hij zich op een groot plein". Zijn stad is rond, en gebouwd op de helling van een heuvel. Zeven muren in kringen bieden een herhaald verdedigingsmiddel tegen een vijand. Eén heerser heeft de opperste autoriteit - tijdelijke en spirituele - over allen. Hij beslist over alle disputen. Jongens leren de wetenschappen van magistraten door afbeeldingen te bestuderen. "Zonder inspanning en alsof het voor de lol is." Huwelijk en liefde zijn gebaseerd op het beginsel van voordeel voor de staat, niet voor het individu. De Utopia en *Civitas Solis* zijn in dialoogvorm. De *Descriptio* is een brief, waarin de schrijver over zijn eigen persoonlijke ervaringen vertelt. Dergelijke leringen en gebruiken jegens iemands ouders, gastvrijheid jegens vreemdelingen en reizigers, eenvoud in kleding en leefwijzen, gematigdheid in alle dingen, et cetera, zijn zeer vanzelfsprekend in alle utopieën.

Dat Andreae zowel More als Campanella kende, is zeker. Hij noemde de eerstgenoemde in zijn introductie bij de *Descriptio*. In 1619 vertaalde hij verscheidene sonnetten van Campanella, en spreekt over hem als "de getalenteerde, onvermoeide, heldhaftige kampioen tegen de heidense Aristoteles" en tegen alle schijnheiligen, sofisten en tirannen. Met het manuscript van de *Civitas* raakt Andreae in 1619 bekend via zijn vriend Tobias Adami, die in die tijd als de uitgever van Campanella het manuscript liet drukken in Duitsland als deel van de *Philosophia Realis*.[35]

Doch de belangrijkste verschillen tussen de werken van More en Campanella in vergelijking met Andreae, moeten niet

[35] Dr. Emanuel Wessely, *Der Sonnenstaat*, Introductie VI.

kunstmatig worden gezocht in het soort uiterlijke kenmerken als die welke hierboven werden genoemd. Het ontwerp en het geestesbeeld van de drie lijken essentieel te verschillen.

More was nauw betrokken bij politieke toestanden in Engeland en op het vasteland. Politieke hervorming en zijn favoriete beginsel van het communale, vormen de kern van zijn *Utopia*, en in direct verband met dit beginsel ligt het probleem van de bron of toelevering van de levensbenodigdheden. Vandaar dat More de landbouw tot de belangrijkste bezigheid maakt, en verklaart, dat - terwijl er verschillende soorten handel en vakkundigheden zijn - de landbouw bij allen bekend is. Allen worden erin geschoold, op school en in de praktijk.

De *Utopia* is geschreven in twee boeken, waarvan het eerste bestaat uit een gesprek dat door drie personen gevoerd wordt, over wat de beste vorm van een regering is, en welke gewoonten ongewenst zijn. Twee misbruiken van de algemene vrijheid worden met name gecensureerd. Exorbitante belastingen om de zakken van spilzieke monarchen te spekken, en een monopolie op land en eigendom zoals die gegund wordt aan geprivilegieerde klassen. Daar worden dus de diverse methoden van het inzamelen van geld van het grote publiek doorgenomen; methoden die in Engeland in More’s eigen tijd gebruikelijk waren. De Genuese kapitein wordt aldus geciteerd[36]: “Om mijn werkelijke gevoelens open uit te spreken, ik moet dat vrijelijk bezitten zolang er enig bezit is, en aangezien geld de standaard van alle andere dingen is, kan ik me niet voorstellen dat een natie hetzij rechtvaardig of gelukkig geregeerd kan worden.” Dit leidt direct naar een beschrijving van de regering van de *Utopia* waar “de mensen beter geregeerd worden dan ergens anders”. En aan het slot, als een samenvatting van het geheel[37], zijn vier pagina’s gewijd aan een herhaling van de redenen voor

[36] p. 30.
[37] p. 95.

het geluk van de Utopianen, waarvan de teneur de volgende is: "Aldus heb ik, zo gedetailleerd als ik kon, aan u de grondwet van die federatie beschreven, die de enige federatie is welke die naam verdient. Op alle andere plekken is het merkbaar, dat terwijl de mensen over algemene welvaart[38] spreken, iedereen zijn eigen welvaart najaagt. Doch in de *Utopia* is er geen ongelijke verdeling; en hoewel niemand ook maar iets heeft, zijn allen rijk." Het is niet moeilijk om te zien wat het belangrijkste punt is in More's denkvermogen.

Het is niet erg duidelijk wat nu de blauwdruk is voor de *Civitas*. Op grond van de diverse interpretaties is Gussmann het eens met Sudre, wanneer deze zegt[39]: "Het klooster staat hier model voor zijn (Campanella's) sociale organisatie. De priesterlijke macht en de kerkelijke hiërarchie zijn de basis voor de regering van zijn nieuwe maatschappij. De zonnesteden zijn clusters waarin mannen en vrouwen onder een strikt regeringssysteem leven."

We moeten toegeven, dat het niet aan parallellen ontbreekt. De belangrijkste autoriteit (Metaphysicus), die - zoals gezegd is - de rechter is in aangelegenheden van zowel kerk als staat, vertegenwoordigt de paus, en benoemt samen met zijn drie ondergeschikte heersers de rest. Terwijl politieke vrijheid en religieuze tolerantie herhaaldelijk worden genoemd, zijn beide door wet en usance beperkt. Zo nu en dan treft men zelfs een frase of zin aan die gedecideerd naar het klooster smaakt, zoals wanneer de algemene eetkamer wordt beschreven[40]: "Aan de ene kant zitten de vrouwen en aan de andere de mannen. En net zoals in het refectorium van de monniken, is er geen gerucht."

---

38 ["common wealth". De woordspeling gaat in het Nederlands verloren; vert.].
39 Gussmann, p. 439.
40 *Sonnenstaat*, p. 22.

Net als in de *Utopia*, is gemeenschappelijk eigendom[41] van goederen een belangrijk verschijnsel. Maar Campanella bouwt dit punt uit tot een verder uiterste, door vrouwen deel te laten uitmaken van het “Gemeingut” van de staat. Zijn standpunt is zeer duidelijk. In de *Civitas* bestaat het individu voor de staat, en bestaat de staat niet voor zijn burgers. Vandaar dat de staat lichamelijk en intellectueel van een hogere standaard kan zijn. Opdat hij zich kan verdedigen tegen een mogelijk aanval en opdat het ras machtig kan blijven, laat hij de machthebbers gemeenschap hebben met mannen en vrouwen, ze zelfs als vee telen, waarbij slechts met lichamelijke en temperaments-kenmerken rekening wordt gehouden, aldus een geweldige nakomelingschap garanderend. Seksuele liefde, zoals wij die hebben tussen echtgenoot en echtgenote, kent men niet. Mochten een man en een vrouw door een natuurlijk gevoel van liefde geïnspireerd worden, “mogen zij met elkaar praten, grappen maken, elkaar kronen met lauwerkransen en guirlandes, en zelfs verzen schrijven ter ere van elkaar”. Doch in het algemeen “kennen zij in hun liefde niets anders dan gevoelens van vriendelijkheid”[42].

Toen hij in het Dominicaans klooster van Stilo was - Campanella was toen ongeveer zeventien jaar oud -, ontmoette hij een oude rabbi, tot wie hij zich merkwaardig aangetrokken voelde. Gedurende de week die zij met elkaar doorbrachten, werd Campanella onderwezen in de geheimenissen van de occulte wetenschappen: de alchemie, astrologie en magie. En de sterkste afzonderlijke invloed die op de *Civitas* gevonden kan worden, is die van de astrologie. Op de muren van de tempel kan men weergaven van de sterren zien. Verzen die hun omvang, omloopbaan en geheime invloeden beschrijven, worden eraan toegevoegd.[43] Een andere groep verzen verklaart

41 [“common ownership”; vert.].
42 p. 30.
43 p. 10.

de huizen[44] van bomen en planten, hun voornaamste kenmerken en hun verband met de sterren. Bomen worden door de tuinlieden geplant, vee worden geteeld door hun hoeders[45], en zelfs mogen mannen en vrouwen paren, doch slechts wanneer bepaalde hemellichamen in conjunctie staan. Men doet uitvindingen en wetenschappelijke ontdekkingen[46], calamiteiten vermijdt men[47]. In feite "doen wij alle dingen onder de invloed van de hemelen"[48]. En zelfs wanneer de *Utopia* eindigt met een lange samenvatting, die in belangrijke mate een uitwerking is van de beginselen van het communisme, zo zijn ook de afsluitende pagina's van de *Civitas* een eerbetoon aan de prestaties van de astrologie, beginnend met een uitroep van de zijde van de zeekapitein: "O, wist gij maar wat zij van de astrologie hebben geleerd (...)!"

Door Voigt[49] wordt de vraag opgeworpen of de *Descriptio* überhaupt serieus genomen moet worden, of dat het Andreae's bedoeling was dat het werk in zuiver allegorische zin moest worden opgevat. Ter ondersteuning van de laatste hypothese, citeert Voigt een fabel van Andreae waarin Waarheid - naakt rondlopend zich beklagend over slechte behandeling door hen die zij zou willen helpen - van Aesopus[50] dit advies krijgt: "Bekleed uw vorm in fabel en sprookje, en ge zult in staat zijn uw plicht te doen voor God en mens." Voigt vervolgt: "Wanneer Andreae hier aan zijn *Descriptio* dacht, kunnen wij die niet indelen bij de utopieën die de opzet hadden om een praktische uitvoering van een ideaal te vertegenwoordigen,

44 ["homes"; vert.].
45 p. 45.
46 p. 67.
47 p. 70.
48 p. 68.
49 *Soziale Utopien*, p. 75.
50 [Bekend van zijn Fabels; vert.].

doch moeten wij die eerder beschouwen als een zuiver poëtische uitdrukking van zijn wensen."[51]

Andreae leerde al vroeg, dat de veiligste en zekerste weg om een argument te vestigen en de aanvaarding van een leerstelling te verzekeren, eruit bestond dat men ze een vleugje dichterlijke fantasie meegaf. In een commentaar op deze karakteristiek, zegt Herder[52]: "Al hetgeen Andreae schrijft, wordt een fabel; de uitdrukking in slimme kledij (Einkleidung)[53]. Hij spreekt waarheden waaraan wij tegenwoordig nauwelijks uitdrukking durven te geven, nu wij een honderd jaar zijn voortgeschreden. Hij spreekt ze uit met net zo veel liefde en eerlijkheid, als beknoptheid en schranderheid; zodat hij zelfs thans nog nieuw en fris in deze ruzieachtige, heidense eeuw staat, en bloeit in delicate geur, als een roos onder de doornen." Wij hoeven slechts te refereren aan de *Fama Fraternitatis*, de *Confessio* of de *Chymische Hochzeit*. Is dit afdoende reden om te concluderen dat Andreae niet serieus was, noch hoopte een plan te schetsen volgens hetwelk een ware sociale gemeenschap en stadsbestuur konden bestaan? Of moeten we denken dat Bacon geen ernst maakte met zijn utopie, toen hij die 'De Fabel van het Nieuwe Atlantis' noemde? Toen Andreae zijn bedoeling met het gebruik van satire uitlegde in de *Menippus*, zei hij[54]: "Ik doe een beroep op God om getuige te zijn dat ik niemand heb vervolgd, noch me moedwillig geamuseerd ten koste van iemand anders. De zaak van het christendom lag mij evenwel na aan het hart, en ik wilde die zaak graag met alle middelen bevorderen. Aangezien ik dit niet rechtstreeks kon doen, probeerde ik het langs een omweg. Niet, zoals het sommigen

---

[51] [Dit zou betekenen, dat Andreae wel zulke ideële denkbeelden huldigde, maar er geen enkel vertrouwen in had dat ze ooit concreet verwerkelijkt konden worden; vert.].
[52] Glöckler, *J. V. Andreae, ein Lebensbild*, p. 42.
[53] [Dus: slim ingekleed; vert.].
[54] Glöckler, p. 46.

toescheen, omwille van de satire zoals vele vrome mensen doen, doch opdat ik iets zou kunnen bereiken door middel van grollen en irriterende humor, en zou inspireren tot liefde voor het christendom." Moeten wij More als minder serieus beschouwen omdat zijn Utopia een - weinig verhulde - satire is over de toestanden die in zijn eigen land heersen? Dit gezichtspunt lijkt net zo extreem en ongerechtvaardigd te zijn als dat van Mohl wanneer hij, naar het geheel andere extreme overhellend, Andreae ervan beschuldigt dat deze de "prozaïsche werkelijkheden van een orthodox-protestants land" verving door Campanella's meer verbeeldingsvolle pogingen, en ontkent dat Andreae van zijn kant afdoende tact en geest (Geist) bezit om het onderwerp aan te vatten.[55] Feitelijk waren diens twee decaden die hij in Calw had doorgebracht als decaan en hoofdinspecteur[56] een voortgezette poging - ondanks de uiterst ontmoedigende omstandigheden - om de idealen in uitvoering te brengen die hij reeds lang had gekoesterd en die hij in zijn utopie vermeld had. Zijn pogingen waren niet succesvol. De Dertigjarige Oorlog onttrokken het leven en de kracht aan de gemeenschap. Doch zijn doorzettingsvermogen en zijn hernieuwde pogingen, na iedere inmenging, om de beginselen die in de *Descriptio* waren onderwezen te realiseren, bewijzen welke plek ze in zijn eigen opvatting innamen. Er is aanleiding om te geloven, dat More, Campanella en Bacon, alsook Andreae, tegen hun respectieve utopieën aankeken als de belichaming van de leringen die zij graag aan de wereld wilden schenken.

In zijn autobiografie[57] geeft Andreae de volgende zeer interessante en suggestieve beschrijving van de indruk die de omstandigheden in Genève op hem maakten, welke stad hij tijdens zijn reis in 1610 had bezocht. "Toen ik in Genève was,

---

[55] *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaft*, p. 188.
[56] ["Spezielsuperintendent"; vert.].
[57] p. 24.

deed ik een opmerkelijke ontdekking, de herinnering waaraan, en het verlangen waarnaar, slechts met mijn leven zal sterven. Niet alleen bestaat er daar een absoluut vrije confederatie, maar ook - als een apart onderwerp van trots [Zierde] - een censuur op moraliteit [Sittensucht] in lijn waarmee iedere week onderzoek wordt gedaan naar de moraal en zelfs naar de geringste afwijkingen onder de burgers: eerst bij de toezichthouders van de inrichtingen, daarna bij de wethouders en ten slotte bij de magistraten, al naar gelang het geval dat vereist. Aldus wordt al het gevloek, gegok, het luxueuze, het gekibbel, de haat, het bedrog, de buitensporigheid, et cetera, om maar te zwijgen van grotere zonden, voorkomen. Welk een glorieus sieraad - dergelijk najagen van de moraal - voor de christelijke religie! Met onze bitterste tranen moeten wij beklagen, dat het ons hieraan ontbreekt en vrijwel volledig door ons wordt verwaarloosd. En alle mensen die het goed op een rijtje hebben, moeten zich inspannen om ervoor te zorgen dat dit alles weer in het leven wordt geroepen.” Je moet deze ‘ideale stand van zaken’[58] haast wel zien - zoals het ook hem toescheen - als de kiem die de aanleiding vormde voor zijn inspanningen in de opeenvolgende jaren. En er kan weinig twijfel over bestaan, dat zijn denkbeelden over een utopie dateerden uit deze tijd, vooral daar zijn *Descriptio* ook net zo’n beeld over de morele zuiverheid schetst als hier wordt beschreven.

De introductie van de *Christianopolis* is daarvan geenszins de minst interessante of tot de verbeelding sprekende indeling. Andreae ziet in de wereld twee klassen van personen. De ene bestaat uit hen die voortdurend de omstandigheden zoals ze er zijn, bewonderen en verdedigen; de andere bestaat uit degenen die geduldig de lasten dragen die op hun schouders zijn gelegd, doch voortdurend smachten naar een verbetering van de

[58] [“ “ideal state” of affairs”. De woordspeling gaat in het Nederlands verloren; vert.].

maatschappij. De ene blijft in zijn misplaatste ijver moeilijkheden en verwarring veroorzaken, doch bereikt niets; de andere handelt door nadenkendheid en bescheidenheid als een conservatieve balans. Sommigen hebben gedacht, dat God met opzet toestaat dat de ene klasse bedekt wordt door mentale duisternis, en dat degenen die het licht van boven zien, het corrupte systeem omver kunnen werpen wanneer de zaken er te slecht voor komen te staan. Dit is in feite was dr. Luther heeft gedaan, toen zijn pleidooi voor hervorming geen gehoor vond. In de tussentijd is een andere duisternis over de christenen gekomen. Het succes van de eerdere reformatie is niet voltooid. Er is behoefte aan nog een ‘Algemene Hervorming’, die bereiken zal wat voordien ontbrak. De duivel probeert zelfs christenen ervan te overtuigen, dat verdere inspanningen niet nodig zijn. Doch hebzucht, buitensporigheid, jaloezie, luiheid en een hele catalogus van zonden, zijn weer in het leven van de mens binnengeslopen. Sommigen houden vast aan het licht van de nieuwe religie, aan een passende visie op onderricht en de kunst, en aan de regels van het dagelijkse leven[59], doch dezen worden omgeven door tirannen, sofisten en hypocrieten. Toen onlangs een zogenaamde ‘Brüderschaft’ werd voorgesteld, waarvan de leringen precies de hervorming waren die de wereld nodig heeft, zorgde dat voor een enorme ophef onder hen die bang waren dat hun macht omver werd gegooid, alsmede dat afstand werd genomen van hun bedrieglijke gedragingen, machinaties en sofisterijen. En toen ontdekt werd dat de Fraternitas geheim was en niet de wereld als geheel kon insluiten, en toen de mens verward raakte aangaande haar ware betekenis, riep één prijzenswaardige man uit: “Waarom wachten wij op de komst van zo’n broederschap? Laten wij liever zelf een poging doen met datgene wat ons goed toeschijnt.” Waarop Andreae de mogelijkheid suggereert, dat personen samen een gemeenschap vormen waar de beginselen

[59] Andreae noemt verscheidene van deze hervormers, onder wie Johann Arndt, aan wie hij het boek opdraagt.

van het juiste leven en vrijheid uitgeoefend kunnen worden, ongehinderd door de vijand. “Een voorbeeld van deze rust en veiligheid” kan men vinden in de levens van de inwoners van de *Christianopolis* die nu beschreven gaan worden. Niet alleen zoals ze zouden moeten zijn, maar zoals zij werkelijk leven. Niemand is verplicht naar deze plaats toe te komen; doch allen die dat verlangen te doen, zijn welkom. Deze uitnodiging werd tegen het einde van het werk herhaald, wanneer de pelgrim terugkeert naar zijn land van afkomst, en bij het afscheid nemen van de bewoners van het eiland toestemming vraagt om te mogen terugkeren en zijn vrienden mee te brengen.

Een mooi beginhoofdstuk, dat waarschijnlijk deels verantwoordelijk is voor de meningen van enkelen dat de *Christianopolis* slechts voor een allegorie kan worden gehouden, de held introduceert, een vreemde in het gebied van de autoriteiten van tirannie, valse kunst en hypocrisie, die op het punt staat om de Mare Academicum op te gaan op zoek naar Verlichting en een vredevol onderkomen. Het weer, dat aanvankelijk plezierig en gunstig was, begint spoedig te betrekken, en het schip, de ‘Phantasie’, wordt door de stormen van afgunst en smaad heen en weer gesmeten, de zee der duisternis ingestuurd en ten slotte tot wrak gereduceerd.[60]

Caphar Salama[61] is het eiland waarop een van de overlevenden van het wrak geworpen is. Voordat hij naar de stad kan worden

---

[60] Dit is het eerste verslag van een werkelijke schipbreuk in de geschiedenis van utopia’s. Het lijkt het beginpunt te zijn voor de Robinsonaden en de lange reeks Robinsonverhalen die erop volgden.

[61] De naam is die van een dorp in Palestina, gekenmerkt vanwege de slag waarin Judas Maccabaeus, Nicanor overwon. (Wahl, *Clavis librorum Vet. Test. apocryph. philol.*, Lips, 1853, p. 497). Een verwijzing naar de slag vinden we in Macca 1,7, 31. [Lees: 1 Makkabeeën, 7:31, waar trouwens gesproken wordt over ‘Cafarsarama’; vert.]. O. Kemper (*Der Inselname Capharsalama in J .*

gebracht, wordt hij onderworpen aan een gedegen onderzoek[62] door drie ambtenaren. Dit is wederom een volstrekt nieuw verschijnsel in utopieën, en dient er onder meer toe, de indruk te geven van een vollediger en afgerond product. Latere utopieën maken van dit punt gebruik en breiden het uit. Het eerste onderzoek is voorlopig, en een gunstig resultaat ervan is nodig voordat de bezoeker gevoed of gelaafd mag worden. Het is een maatregel tegen het toelaten van zwervers en professionele bedelaars. De tweede onderzoeker[63] is zonder weerga qua sluwheid en het vermogen om karakters te lezen. Het is zijn taak om informatie te verkrijgen betreffende de familie, geschiedenis, leefwijze, gezondheid, et cetera, van de vreemdeling. Hij beweert niets aangaande het onderwijs, maar laat dit terrein aan de derde.[64] Dat onderzoek blijkt het vernederendst van alle te zijn. De bezoeker die volgens hemzelf een geleerde is, raakt onherstelbaar op achterstand in de discussies over taal, kunst, wetenschap, onderzoek en natuurkunde[65], en ook in die over liefdadigheid, kerk en theologie. Hij krijgt daarop een escorte van drie mannen die hem begeleiden op een inspectie-rondrit, en hem op allerlei terreinen advies geven. Een onderzoek naar de feiten die aldus verkregen worden, en een analyse van het gebruikte materiaal, kan ons een idee geven van Andreae’s denkbeeld over een

---

V. Andreae' Schrift, Christianopolis, M.C.G. v. II, 186), heeft de geschiedenis nagetrokken en interpreteerde de betekenis van deze term. Hij definieert de Hebreeuwse woorden respectievelijk als “plaats, plek, dorp”, en “heil” of “vrede”, en de combinatie als "Friedensdorf", of “dorp van vrede”. Dit - samen met de term "Hierosolyma" (Jeruzalem, Friedensstadt), die Andreae gebruikt in de toeschrijving aan Arndt, refererend aan zijn "minuta colonia" (Gussmann a a O S 846 S v) - is volledig in lijn met het doel van zijn utopia zoals daarin weergegeven.

[62] H. 4.

[63] H. 5.

[64] H. 6.

[65] [“natural history”; vert.].

ideale staat, en levert een tweede bewijs dat op essentiële punten niet wordt geleund op More en Campanella.

Het belangrijkste en vaakst terugkerende thema in de *Christianopolis* is dat van opvoeding en scholing van de jeugd. Dit bevat het meeste van Andrea's eigen ware zelf en persoonlijkheid. Het onderwijsvak[66] staat in hoog aanzien, en terecht. Opleiders worden namelijk niet gekozen uit de lagere klassen - mannen die niet het vermogen hebben om op andere terreinen nuttig te zijn, en daarom bereid zijn om voor weinig geld onderwijs te geven. Ze zijn daarentegen uitverkoren op grond van een opmerkelijk karakter en informatie. De leraren zijn van redelijke leeftijd, met een reine levensstijl, oprecht, ijverig, en ze zijn een heer. Ze zijn uitgerust met vaardigheid, schranderheid en gevoel, en het vermogen om deze deugden toe te passen. De burgers van de *Christianopolis* realiseren zich namelijk, dat het blootstellen van hun zonen en dochters aan waardeloze of zorgeloze opleiding, zowel de ondergang van het individu als van de staat betekent. "Want het is zeker, dat niemand de jeugd goed dient, wanneer hij niet tevens in staat is zorg te dragen voor de staat. En hij die aantoont dat hij voor de jeugd van waarde is, is reeds de staat tot voordeel geweest." Jongens en meisjes worden op de leeftijd van zes jaar naar de kostschool gestuurd. Ouders aarzelen niet om hun kinderen van huis te sturen, want zij hebben de best mogelijke zorg en aandacht. De opvoeding is drieledig: aanbidding van God met een zuivere ziel; beoefening van een moreel leven; intellectuele ontwikkeling. De jongens reciteren in de ochtend, de meisjes in de middag. De andere helft van de dag wordt doorgebracht met mechanische bezigheid en huishoudwetenschap en kunst. Hun lichamelijke oefening bestaat uit hardlopen, worstelen, te paard zwaardvechten, werpen, en dergelijke.

[66] H. 52.

Indirecte scholing[67] wordt gegeven in instituten voor de schone kunsten, ingedeeld als scholen voor grammatica, retorica en talen. Vreemde moderne en oude talen bestudeert en leert men veel sneller dan in andere landen. En het belangrijkste doel is niet zozeer het bereiken van geleerdheid als een manier om zich op de borst te slaan, maar als het vermogen om met andere volkeren een band te onderhouden, “zowel de levende als de dode”. Dit is een hoofdstuk uit Andreae’s leven. Bij al zijn studie van de wetenschap, wiskunde en theologie in Tübingen, was hij ook zeer geïnteresseerd in vreemde talen, oude en moderne, zodat hij, voordat hij van de universiteit af was, er zeven of acht kon hanteren. Als een van de redenen voor zijn reis door Frankrijk in 1610 geeft hij op, dat het hem de kans bood om zijn Frans te vervolmaken. Prys valt nauwelijks te rechtvaardigen[68] als hij de *Christianopolis* vergelijk met de *Civitas Solis*, op basis van het gebrek aan waardering van de waarde van de talen. Het is integendeel een vereiste dat alle leerlingen zich in talen bekwamen, zoals we al gezien hebben. Het wordt echter beschouwd als een ernstige fout wanneer men de moedertaal verwaarloost. Want daarin drukt de student zichzelf het natuurlijkst uit, en in het bijzonder moet men verlangen naar de natuurlijke ontwikkeling van het denkvermogen en de ziel. In de retoriek en spreekkunst draagt hetzelfde argument gewicht. Terwijl welsprekende sprekers en krachtige schrijvers geschoold worden, worden enkel het polijsten en de schoonheid van het toespreken veracht.

In zeven andere auditoria worden gevorderde studies uitgevoerd. In het tweede kan men dialectiek, metafysica en theosofie studeren. De praktische toepassing van een goede methode is de bedoeling van de dialectiek. Het in acht nemen van het Ware, Goede en Schone, van eenheid en harmonie, is de essentie van de metafysica. Theosofie is de hoogste vorm van

---

[67] Hh. 55, 56, 57.
[68] *Der Staatsroman*, p. 114.

deze groep. “Waar de natuur eindigt, begint de theosofie: het is het laatste toevluchtsoord, het in God vinden wat niet verkregen kan worden door het stoffelijke[69] experiment.” Slechts betrekkelijk weinigen bereiken dit. Wat zijn die mannen toch een dwazen, die met behulp van Aristoteles proberen te bewijzen wat alleen God kan doorgronden! Hier bewijst Andreae dat hij noch een sofist is, noch een gelovige in ‘absurde’ astrologie of alchemie. Zijn levensfilosofie komt naar voren in een aantal gevallen door dit en andere werken heen, namelijk, verwerf alle mogelijke informatie door het gevoelige en betrouwbare experiment en onderzoek. Doch laat daarna het onmogelijke achterwege en accepteer de Natuur en God.

Het derde auditorium is dat van de wiskundigen. Rekenen, algebra, geometrie, coördinaatgetallen en mystieke getallen, zijn belangrijk, omdat ze een goede mentale training bieden, en ook vanwege hun praktische nut wanneer ze worden toegepast op de ervaringen van het leven van alledag. Onder de term ‘geheime en mystieke getallen’ worden niet verstaan de kabbalistische en bedrieglijke combinaties van jongleurs, maar eerder de verhoudingen van de hogere wiskunde, die toen nog maar vaag begrepen werden. Harmonie, symmetrie, getalstoewijzing aan berekeningen[70] zijn favoriete termen bij Andreae om het goddelijke plan van het universum te suggereren. Hier en elders verklaart hij nadrukkelijk dat vertrouwen in God, en niet in bovenmenselijke inspanningen, de lakmoesproef moet zijn. “In deze aangelegenheden, die zo’n schitterend licht lijken voort te brengen, moeten wij niet wroeten, tenzij het licht van Christus de weg wijst en ons tot de verzegelde geheimen roept.”[71]

---

69 [Ook: ‘natuurkundige’; vert.].
70 [“measurements of calculation”; vert.].
71 H. 63.

Muziek[72] wordt wetenschappelijk en artistiek behandeld. Dit is de vierde indeling. Kennis van de wiskunde is een essentiële vereiste. De combinatie van tonen, harmonie, wordt beoefend, en brengt welhaast ongelooflijke resultaten teweeg. Men vervaardigt muziekinstrumenten en houdt ze bij de hand. Het gaat om alle mogelijke soorten (het orgel incluis), van de fijnste kwaliteit. Er valt nauwelijks een burger te vinden die er niet een of meer van bespeelt. De stem wordt niet verwaarloosd. Doch vokale muziek is vrijwel volledig beperkt tot heilige zang. Het koor is geweldig, en gaat iedere week zingend door de straten van de stad.

Astronomie en astrologie zijn de afdelingen van het vijfde auditorium, en deze zijn nauw verwant.[73] Het is van belang de hemelen en de hemellichamen waar te nemen. De mens is namelijk direct van ze afhankelijk voor licht, hitte, regen, etc. Hij die het praktische nut van een dergelijke wetenschap zou ontkennen, zou een dwaas zijn. Doch er is zo veel verschil van mening en geruzie onder de wetenschappers over het mystieke effect van de planeten op menselijke wezens, dat de bewoners van de *Christianopolis* het voor profetische informatie veiliger vinden om naar de spirituele hemelen op te zien dan naar de zichtbare. Eén korte zin kan het verklaren: “Ervaring versterkt het geloof, doch de rede verkeert altijd in twijfel en verwarring.” Andreae is hier volstrekt consistent met zijn denkbeelden zoals weergegeven in andere geschriften en is, hoewel hij leefde in een tijdperk waarin de wijste mensen sterk werden aangeslagen, merkwaardig vrij van besmetting met de extreme leringen van de astrologie en alchemie.

[72] Hh. 64, 65, 66.
[73] Hh. 67, 68.

Natuurlijke historie[74], seculiere en kerkelijke geschiedenis, vormen de leringen van de lezingenhal. “Het is zinloos te vertellen waarom zij zo in natuurlijke historie geïnteresseerd zijn, aangezien nu juist de noodzakelijkheid van de wetenschap het vereist. Want door deze geraken wij tot een algemene, als wel een specifieke, exacte wetenschap van de wereld, en onderzoeken we de bewegingen, eigenschappen, het gedrag en de driften der schepselen; wat zijn de elementen, vorm, maat, plaats en tijd der dingen; hoe bewegen de hemelen, worden de elementen gemengd, groeien de dingen; welke metalen zijn nuttig.” De geschiedenis der natuur vergezelt de wetenschap van de menselijke geschiedenis; het verhaal over de ervaringen van de mens.

Ethiek, politieke wetenschap en christelijke nederigheid zitten in het zevende auditorium; theologie, de gave van de voorspelling en heiliging zitten in het achtste. Drie beginselen springen eruit in hun politieke, openbare leven: het bewaren van de vrede, gelijkheid onder de burgers, en het verachten van grote bezittingen. Het toepassen van deze beginselen behoedt de staat en zijn burgers tegen de drie grootste plagen: oorlog, slavernij, en corruptie in openbare aangelegenheden. De school der voorspelling is er niet voor bedoeld om het vermogen tot voorspellen te onderwijzen, wat zovelen heeft misleid, maar om de harmonie en waarheid van de voorspellende geest in acht te nemen, alsook om de werkingen van de Heilige Geest te kunnen interpreteren, en inspiratie van boven, te kunnen herkennen.

De bibliotheek, de wapenkamer en het college moeten nog genoemd worden als belangrijke kenmerken van de stad.[75] De

---

[74] Hh. 70, 71, 72. [In onbruik geraakte term, waarmee vroeger een veelvoud aan niet-gespecialiseerde natuurwetenschappen werd aangeduid (onder scholieren indertijd ‘natte his’ genoemd); vert.].
[75] Hh. 38, 39, 26.

twee eerste bevinden zich in de centrale versterking[76] en staan tegenover elkaar. De ene is een voorraadschuur van onderricht. Hier kan men antieke boeken aantreffen, die voor de Europeanen verloren zijn gegaan. Doch de meeste burgers gaat het slechts om een paar leesbare boeken (met inbegrip van, vanzelfsprekend, de Bijbel), en geven de voorkeur aan kennis die direct uit het 'boek der natuur' komt. De wapenkamer kan men beter een museum noemen. Want terwijl kanonnen en geweren in grote aantallen voorhanden zijn en in geval van nood klaar voor gebruik, kijkt men er met afgrijzen tegenaan, en de noodzaak van hun inzetbaarheid wordt beschouwd als een uitvinding van de duivel.

"Nu werd het tijd, dat wij het echte centrum van de stad gingen naderen, dat je heel goed de ziel en het leven ervan zou kunnen noemen. (...) Hier hebben religie, recht en onderwijs hun onderkomen, en dezen houden de stad onder controle. Zij hebben ook de welsprekendheid die ermee verbonden is als hun interpreet. Nimmer heb ik zo'n hoeveelheid aan menselijke volmaaktheid op één plek bijeen gezien, hetgeen u allen zult bevestigen zodra u de beschrijving hebt gehoord."[77]

De kunst van het schilderen wordt zeer hoog gewaardeerd. Evenals Campanella heeft Andreae zijn stad met schilderijen uitgerust. Zelfs de privévertrekken van de schoolkinderen zijn passend versierd. Er is bepaald een stap vooruit gezet, doordat het schilderen, omdat het een eenvoudige manier is om iets te illustreren, aan de jeugd wordt onderwezen als een aanvulling op zijn scholing. De leerlingen verbeteren hun tijd met het penseel, als een vorm van recreatie, terwijl bij ons de tijd met kaarten, dobbelstenen, et cetera, wordt verspild. Aan dit alles wordt architectonisch tekenen toegevoegd, en alle noodza-

---

[76] ["central keep"; vert.].
[77] Het college zal nog verder besproken worden in volgende hoofdstukken.

kelijke instrumenten verschaft men. Men moet aantekenen, dat in de *Civitas* van Campanella het waarnemen van afbeeldingen het onderricht vórmt. Er wordt met nadruk in gesteld, dat leerlingen leren doordat hun iets gezegd wordt, en “zonder enige inspanning” van hun kant.[78] In het extreme is dit een gevaarlijke methode. Onderwijs door middel van met suiker omrande en voorgekauwde kenniscapsules is de tendens in ons eigen tijdsgewricht. Andreae zou ons eens gezonde waarschuwing kunnen geven. Zijn jonge mensen, dat is waar, gebruiken afbeeldingen ter illustratie. Doch zij maken hun eigen illustratieve materiaal en leren door vallen en opstaan en door het experiment.

De introductie van experimenteel onderzoek en inductieve scholing in utopieën beginnen praktisch met Andreae, en dit is de basis van zijn hoofdstukken over wetenschap en uitvinding. Daaronder is een beschrijving van het laboratorium, de drogisterij[79], anatomie[80], het theater der natuurkunde[81], de studie der natuur[82], en de geneeskunde.[83]

Het lijkt aanbevelenswaardig om een paar zinnen te citeren uit elk van deze hoofdstukken. “Achter de schatkamer ligt het laboratorium dat aan de chemie gewijd is, en volledig uitgerust met goed aangepaste ovens en instrumenten voor het combineren en oplossen van stoffen. Hier worden de krachten van metalen, mineralen, gewassen en zelfs dieren onderzocht, gereinigd, vergroot en gecombineerd ten bate van de mensheid, en in het belang van de gezondheid.” (...). “Vlak na de ingang ligt de geneesmiddelenopslag, waarvan er in de wereld

---

[78] *Sonnenstaat*, p. 13.
[79] H. 45.
[80] H. 46.
[81] H. 47.
[82] H. 70.
[83] H. 79.

nauwelijks een completer is. Want in zoverre de burgers de grootste neiging naar de natuurlijke filosofie hebben, is dit pakhuis voor hen een schatkamer van de gehele natuur." (...). "Hier kunt ge krachten zien die verwant zijn, en die welke jegens elkaar tegengesteld zijn: dingen die de mens behulpzaam zijn, en die welke schadelijk zijn. Er is niets dat hier werkelijk aanwezig is, wat u niet mag bekijken. Zelfs hun jongens herkennen duizenden kruiden, benoemen ze, onderzoeken ze op hun onderscheidende kenmerken en tekens, en passen ze bij ziekten toe." (...). "Want wij zijn niet in de wereld gezonden - dat zelfs het prachtigste theater van God is - om als beesten alle vruchten van de aarde te consumeren. Wij zouden moeten rondlopen als waarnemers onder Gods wonderen, als verdelers onder zijn gaven, als degenen die op waarde schatten en waarderen onder Zijn werken."

Religie is de zuurdesem van Caphar Salama, want deze kolonie is een praktische, christelijke stad. Er is schijnheiligheid noch dwang. De bewoners zijn er naar vrije keuze, en leven vrijwillig overeenkomstig de beginselen van de christelijke religie. Vrijheid, de grondtoon van het regeren, is ook de essentie van het religieuze leven. Religie heeft hier haar onderkomen gevestigd, om aan vervolging te ontkomen.[84] Hoewel Andreae zijn slechtste ervaringen later dan in 1619 opdeed, waren de vervolging en de verschrikkingen van een religieuze oorlog tot die tijd niet onbekend. En de naam van zijn "wijkplaats" waarnaar reeds werd verwezen, is typerend voor zijn eigen levenslange verlangen voor een thuis met religieuze vrede en rust.

Twee bronzen platen, waarvan de ene nogal lang de geloofsbelijdenis weergeeft, en de andere de doeleinden en regels van het dagelijkse leven uiteenzet, worden in het openbaar opgehangen. Niet alleen opdat bezoekers met hun

[84] H. 3.

beginselverklaring vertrouwd raken, maar opdat die er steeds voor de bewoners is. Hierin beloven zij zichzelf een zuiver, gematigd en actief leven te leiden, slechts onderworpen aan de bevelen van Christus en zijn vertegenwoordigers. Zoals men vanzelfsprekend mag veronderstellen, neemt het gebed een belangrijke plek in aan de tafels, op school en op alle vergaderingen. Dit feit was voor Mohl de aanleiding voor de ironische opmerking waarnaar al werd verwezen, namelijk dat Andreae hooguit “gebedsbijeenkomsten” toevoegt, en voor de rest Campanella rechtstreeks kopieert.

Met zulke beginselen van opvoeding en religie kan men de regering en het sociale en gezinsleven van de *Christianopolis* gemakkelijk begrijpen. De ambtenaren worden niet gevreesd maar gerespecteerd. Hun ambten worden uitgevoerd met vriendelijkheid en medewerking. Een directe invloed van de regering van Geneva (zoals boven geciteerd uit Andreae’s *Vita*) wordt gevonden in de beschrijving van het ambt van de opperrechter.[85] Dit individu stelt het zich tot taak, en hij is er ook trots op, te waken tegen de verleidingen die op de burgers afkomen, en helpt hen zich te verzetten. Rechtszaken[86] doen zich niet voor, aangezien eigendomsrechten geen rol spelen. De juristen zijn leraren van de politieke wetenschap en het Romeinse recht. Zij zijn de officiële schrijvers van de gemeenschap. De senatoren[87] zijn waarlijk oude, wijze mannen. Zij bestuderen zorgvuldig de geschiedenis van het verleden en kijken vooruit om op noodsituaties te anticiperen en ze op te lossen.

Het gezin is de eenheid van het sociale leven. Kuisheid is de hoogste deugd, en men verafschuwt en bestraft overschrijdingen. Het huwelijk is een heilig instituut. Omdat

[85] H. 33.
[86] H. 80.
[87] H. 93.

eigendomsschenking niet bestaat, wordt de nadruk gelegd op karakter en persoonlijke waarde. Echtgenoot en echtgenote beoefenen in hun relatie gematigdheid. Zelf in het huwelijkse leven bestaat er zoiets als kuisheid. “De kroon van de vrouw is het moederschap, en bij het uitoefenen van die taak staat zij ten opzichte van alle helden ter wereld voorop.” Wanneer wij het delicate van Andreae’s hoofdstukken die over de vrouw gaan, vergelijken met de welhaast dierlijke beginselen van het zuiver lichamelijke huwelijk in de *Civitas*, krijgen we een idee van het verschil in de ethische toonaard die de twee werken doorweeft. Het zit hem niet in de liberale en moderne eugenetische kijk van de *Civitas Solis*, aangepast aan de “prozaïsche monotonie van een orthodox-protestantse stad”, doch het gaat om fundamentele verschillen in de spirituele aard van de beide mannen. Hoewel het nergens zo opvallend is als in deze hoofdstukken, is toch het verschil in standaard en fijnheid van gevoelens overal evident.

Wanneer we de inhoud van de *Christianopolis* overzien, wanneer we die kenmerken kiezen waarop Andreae de meeste nadruk legt, en die voor hem de essentiële onderdelen van een ideale staat vormen, en ze dan in groepen neerzetten, dan vinden we de volgende kopjes: onderwijs, wetenschap en onderzoek; religie, muziek en kunst; regering en sociale banden. Een vergelijking van de kopjes hier genoemd, met de benadrukte factoren in de *Utopia* en de *Civitas Solis*, en ook met de methode van het behandelen van deze punten, maakt duidelijk, 1) dat er tussen de *Christianopolis* en de *Utopia* slechts een lichte of gedeeltelijke overeenstemming is in bepaalde kwesties betreffende de sociale wetten, regering en religie. Terwijl zelfs op deze terreinen de verschillen groter zijn dan de gelijkenissen. 2) Dat de *Civitas* de nadruk legt op objectieve methoden van onderwijzen, het falen van de Aristoteliaanse methode, wetenschappelijk onderzoek van de natuur, wiskunde, en de waarde van het schilderen. Te zeggen, evenwel - zoals sommigen doen die geciteerd zijn - dat dit

toeval noodzakelijkerwijze een kopie is, is absurd. Deze onderwijsbeginselen waren namelijk lang voordat hij ook maar iets van Campanella's manuscript te zien kreeg, al een deel van Andreae's systeem. Dit blijkt uit een paar citaten uit de *Fama* en de *Confessio*, die gedrukt werden in respectievelijk 1614 en 1616, en waarvan de eerste in manuscriptvorm reeds in 1610 circuleerde. De introductie van de *Fama* bevat deze voorspelling: "Spoedig zal de gezegende dageraad aanbreken, die - nadat de sombere nacht van maanlicht of de karige schitteringen van de vonkjes van hemelse wijsheid die nog steeds bij de mensen rondhangen als de aankondigers van de zonneschijn, zijn voorbijgegaan - de zuivere dag zal inluiden, waarmee alle hemelse schatbewaarders bekend zullen raken. Dit zal de werkelijke karbonkel zijn, waarvan wij geleerd hebben dat die in duisternis licht zal voortbrengen; een welkom medicijn om alle ziekten en bezorgdheden van de mensen weg te nemen."

Andere delen van de vroegere werken zullen bij latere gelegenheden worden gebruikt. Behalve dat het Andreae's vroege belangstelling in "de wijsheid die alle onzichtbare dingen in het wereldgeheim zou moeten onthullen" (kennis door experimenteel onderzoek) aantoont, is dit hoofdstuk ook belangrijk omdat het aantoont dat zelfs in 1610 de Steen der Filosofen als zodanig voor hem een mythe was, en in feite symbool stond voor Verlichting.

Ter verdediging van de originaliteit van de *Descriptio* (kleinere overeenkomsten in vorm en detail niet meegeteld), kan dan worden gesteld:

1) Andreae's denkbeeld van een utopie dateert van zijn bezoek aan Genève, en zijn ernst terzake van het realiseren van een dergelijke ideale staat wordt bewezen door zijn eigen

persoonlijke inspanningen in de gemeenschappen waarin hij woonde.
2) De ingeprente beginselen worden niet gedupliceerd in eerdere utopieën. Zijn denkbeeld van een ideale staat is nieuw; en het onderwijssysteem zoals dat uiteengezet wordt, is strikt van hemzelf.
3) In kwesties betreffende wetenschap en onderwijs waar de *Christianopolis* en de *Civitas* belangrijke punten gemeen hebben, is er geen bewijs van overname. Dezelfde beginselen vindt men namelijk in Andreae's eerdere werken, met name in de *Fama*.
4) Als een doorslaggevend argument kan met Gussmann[88] gezegd worden: "het zou maar heel slecht uitpakken voor Andreae's historisch grandeur, wanneer zijn werk, dat zo precies past in het raamwerk van zijn andere geschriften, en dat zo grondig gevuld is met zijn eigen karakteristieke ziel (Geist) niets anders zou zijn dan een droge herschikking, de triviale Bowdlerisatie (Verballhornung[89]) van iemand anders werk."

[88] W. Gussmann, *Christianopolis*, in de ZkWl, jaargang 1886, VII, 438.
[89] ['Parodiëring', maar ook 'censurering'; vert.].

HOOFDSTUK II - DE CHRISTIANOPOLIS EN FRANCIS BACONS NEW ATLANTIS

Het verhaal van de revolte tegen de Aristoteliaanse methode van het bereiken van conclusies, is al te vaak besproken om het hier uitgebreid te herhalen. Laat gezegd zijn, dat vele wetenschappers van de 16e eeuw - onder wie met name Telesio Bernardino in Italië - onrustig waren onder de restricties van het oude systeem, en onafhankelijk en in samenwerking de weg probeerden te plaveien voor een nieuwe natuurfilosofie. Onder degenen die het sterkst vochten tegen Aristoteles en zijn lering zoals die vanaf zijn tijd was doorgegeven, en iemand die de grootste eer heeft gekregen wegens het over de kop gooien van een oud, en het vestigen van een nieuw filosofisch systeem, is Francis Bacon. Het lijkt erop, dat hij al vroeg weerzin tegen Aristoteles' systeem kreeg en dat hij dat - wanneer wij kunnen bouwen op een opmerking die Bacon volgens dr. Rawley tegen hem maakte, als commentaar op zijn vroege studentenleven - als zodanig reeds aangaf in zijn 16e jaar, toen hij student in Cambridge was; namelijk, dat op dat moment, "hij voor het eerst tegenzin kreeg tegen de filosofie van Aristoteles, vanwege de vruchteloosheid ervan. Het is namelijk een filosofie die slechts sterk is voor disputen en stellingnamen, maar onvruchtbaar in het produceren van werken ten bate van het leven van de mens."[90]

Bacon werd in 1560 geboren. Zijn vader, Sir Nicholas Bacon, was de zegelbewaarder[91] van het Koninklijke Zegel geweest, welk ambt ook Bacon later bereikte. Francis Bacon ging op zijn twaalfde jaar naar Cambridge, waar hij aan de gebruikelijke leergang in de vrije kunsten studeerde en die studie afmaakte. Door zijn vader voorbestemd voor de staatsdienst, vergezelde hij een gezantschap naar Frankrijk en bracht hij enige tijd in

---

[90] *Rawley's Life of Bacon*, Spedding, I, 4.
[91] ["Lord Keeper"; vert.].

Calais door. Na de dood van zijn vader keerde hij naar Engeland terug, waar hij rechten en politieke wetenschappen studeerde, hetgeen in het leven zijn vaste beroep werd. Hieraan moet echter worden toegevoegd, dat hij nooit het grootste plezier had in wetgeving. Als verklaring van dit feit moge een uitspraak van hemzelf dienen: “Ik bezat een passie voor onderzoek, een vermogen om met geduld een oordeel op te schorten, verkeerde indrukken te corrigeren, en mijn gedachten met nauwgezette inspanningen op een rij te zetten. Doch mijn geboorte, mijn opvoeding en scholing hadden alle gewezen in de richting van de politiek, niet de filosofie, en zoals niet zelden het geval is met jongemannen, werd ik soms in mijn denken in de war gebracht door de meningen van andere mannen. Ik dacht ook, dat mijn plicht jegens mijn land, op een bijzondere manier beslag op mij legde. Ten slotte vormde ik de hoop, dat wanneer ik het een of andere eervolle ambt in de staat zou bekleden, ik mij op die manier van hulp en bijstand kon verzekeren bij mijn inspanningen, met een oog op het bereiken van de taak waarvoor ik bestemd was ... Met deze motieven wijdde ik mij aan de politiek.”[92] Onder Elizabeth en later onder James I, boekte Bacon grote vooruitgang in zijn beroep, en bekleedde de hoogste ambten onder zijn regering, tot aan zijn ongenade en verwijdering uit het ambt van kanselier in 1621. Doch gedurende deze tijd en met name gedurende de vijf jaren van zijn teruggetrokken leven, schijnt hij al zijn spaarzame ogenblikken te hebben besteed, en zijn beste krachten te hebben gewijd - wanneer wij mogen uitgaan van zijn brieven en werken, en ook van de commentaren van dr. Rawley, zijn zeer nauwe vriend en de redacteur van zijn werken -, aan het afbreken van wat resteerde van de oude methode van Aristoteles, en het opbouwen van een ‘nieuw systeem’, of ‘nieuw instrument’ - organum - dat de intellectuele wereld zou

[92] “Intro. to G.E. Smith’s Edition, Bacon’s New Atlantis, page XI.” [Vertaling onzeker. G.E. Smith’s editie van Bacons *New Atlantis*, Introductie, p. XI; vert.].

bevrijden van de ketenen van de pure logica en een sofisterij, en ongekende mijnen van waarheid en informatie zou openen; een systeem waarvan Bacon blijft beweren dat het geheel het zijne is, en dat een volledige revolutie in het denken zal veroorzaken. Van zijn vele werken, liggen die, welke zich met name bezighouden met het onderwerp, voor ons: *The Advancement of Learning*, gepubliceerd in het Engels in 1605; het *Novum Organum*, in het Latijn in 1620, en het *De Augmentis*, Latijn, in 1623. Het *Novum Organum* of *Instauratio Magna*[93] omvatte *the Advancement of Learning* in herziene en vertaalde vorm. Het Grote Herstel omvatte de *Sylva Sylvarum* of Natuurlijke Historie, en hieraan werd de *New Atlantis* toegevoegd, toen het eerstgenoemde werk na Bacons dood voor het eerst gepubliceerd werd door Rawley. De *Sylva* was het laatste dat Bacons tijd in beslag nam.

Of Bacon in deze kwestie volledig onbevooroordeeld en onzelfzuchtig was, is een vraag waarover gediscussieerd wordt. Wolff schildert Bacon af als een tegenstander van Aristoteles, die probeerde hem van zijn wereldse troon af te stoten en zichzelf op de vacante plaats te vestigen.[94] Door dat te doen, gaat hij ervan uit dat Bacon zich niet realiseerde of niet wilde bekennen, dat zijn methode uiteindelijk niet geheel nieuw is, doch Aristoteles uit zijn zuiver inductieve redeneren elimineert, en feitelijk slechts het inductieve ontwikkelt en aanvaardt. Het is zeker dat inductie, die zo vaak aan Bacon wordt toegeschreven, niet met hem begint, en dat het verwerven van kennis met experimentele middelen en het opstapelen van massa's gedetailleerde feiten reeds lang daarvoor werd voorgesteld en beoefend, zoals al was aangegeven. Doch Bacon was scherp genoeg en snel genoeg van begrip om de waarde van zijn methode te bevatten, en formuleerde ze eerst in

---

[93] 'Het Grote Herstel'.

[94] *Francis Bacon und seine Quellen*. Vermoedelijk hoort de voetnoot hier.

vaststaande beginselen. Hij beweert verder, dat zijn inductie niet slechts bestaat uit een eenvoudige opsomming van details en het vergaren van feiten, doch uit een toegevoegd proces van uitsluiting en verwerping.[95] Dit kenmerk kan niet ontdekt worden in zijn vroegste werken, bijvoorbeeld in *Valerius Terminus*[96], doch verschijnt geleidelijk als het gevolg van zijn eigen ervaring en mogelijk de suggesties van anderen. Zijn uiteindelijke plan omvat dan, zoals Spedding[97] het beschrijft, drie stappen: de bijstand van de zintuigen, van het geheugen en van de rede, onder welke noemer hij het vergaren van feiten en materiaal schaart, alsook het gedegen controleren van de resultaten.

Van alle werken van Bacon heeft er niet een méér belangstelling gewekt of tot meer commentaar geleid, dan de *New Atlantis*. Deels vanwege de onzekerheid aangaande de datum waarop het werd samengesteld, deel vanwege zijn inhoud, en ook omdat het - in afwijking van Bacons gewoonlijke probeersels - een fictief werk is. De *New Atlantis* werd eerst in het Engels geschreven, en niet in het Latijn, zoals Henry Morley verklaarde in zijn *Ideal Commonwealths*, en anderen, en viel onder de werken[98] die in het Latijn vertaald werden gedurende de laatste vijf jaren van Bacons leven, om hun voortbestaan te verzekeren.[99] Er stond geen datum op het manuscript - het werd in 1627 gepubliceerd, een jaar na Bacons

[95] *Bacon's Life & Works*, I, 34. Vermoedelijk hoort de voetnoot hier.
[96] *Valerius Terminus, Of the Interpretation of Nature*, 1604.
[97] *Life & Works*, I, 40.
[98] *History of Henry VII*; *The Counsel Civil and Moral*; *Dialog of the Holy War*. [De schrijfwijzen lopen soms uiteen. Zo gaat het om *Essays, Or Counsels, Civil and Moral*. De *History*, de *Essays* en de *Dialog* werden in 1625 in het Latijn vertaald; vert.].
[99] Rawley, *Life of Bacon*, p. 10.

dood, aan het eind van de *Sylva*[100] -, en het werk is een fragment. Rawley zegt ons[101], “Dat zijne Heerschap dacht, dat hij ook in de huidige fabel een wettelijk kader had geschapen van de beste staat of structuur van een confederatie. Maar vooruitziend dat het een lang werk zou worden, leidde zijn verlangen om de *Natural History*[102] samen te stellen hem af, aan welk werk hij verre de voorkeur gaf boven het andere.” In zijn samenvatting van de werken van Bacons vijf laatste jaren - de jaren van zijn pensionering -, stelt Rawley de *New Atlantis* boven de *History of Henry VII* en *De Aumentis*. Hierdoor komt de datum waarop het werd samengesteld op ongeveer 1623. Niemand stelde deze datum ter discussie tot betrekkelijk weinig jaren geleden, toen op grond van de ontdekking van bepaalde stukken in de *Harleian Charters*, die aan Bacon werden toegeschreven, de datum plotseling zeven tot negen jaar werd teruggeschoven. In het genoemde manuscript[103] wordt de *New Atlantis* twee keer genoemd. De inhoud van het manuscript duidt op een datum tussen 1614 en 1617, en daarom moet de *New Atlantis* op zijn minst in die tijd zijn aangevangen. Dr. S.R. Gardiner is dit van mening, en in zijn Life of Bacon in de Dictionary of National Biography verklaart hij, dat “van de *New Atlantis*, voorheen verondersteld pas te zijn geschreven in 1623, thans bekend is, dat het vóór 1617 is samengesteld.” Deze wijziging werd door alle autoriteiten geaccepteerd, en werd in encyclopedieën and ‘Lifes’ overgenomen, totdat een volledig analyse van de kwestie in het Athenaeum[104] verscheen, in een artikel door dr. G.C. Moore Smith. Dr. Smit wees erop, dat het document dat een toespraak weergaf die Bacon voor beide parlementen gegeven zou hebben, vermoedelijk het werk was

---

100 [Lees: *Sylva Sylvarum: or A Naturall Historie. In Ten Centuries*, postuum uitgegeven; vert.].
101 Works III, 127, Inleiding bij *New Atlantis*, 4. H.C. iii D 14.
102 [Lees: de *Sylva Sylvarum*; vert.].
103 H.C., iii, D 14.
104 3 februari 1900.

van Thomas Bushel[105], geschreven na de dood van eerstgenoemde, en om persoonlijke redenen hem in de mond gelegd. Het argument van het artikel werd geaccepteerd door dr. Gardiner in de daaropvolgende uitgave van het Athenaeum[106], en nu is de stand van zaken als voorheen. Het feit dat dr. Rawley, de privésecretaris van Bacon, het werk doorslaggevend toeschrijft aan de vijf laatste jaren van Bacon, lijkt argument genoeg. En zijn verklaring - zojuist geciteerd - op de titelpagina van de *New Atlantis*, suggererend dat "het onvoltooid was omdat Bacon, onder tijdsdruk gezet, er de voorkeur aan gaf om verder te gaan met de Natural History", lijkt toch op aanvullend bewijs, vooral wanneer we bedenken dat het gedeelte waarin Bacon het meest geïnteresseerd was, namelijk hetgeen over wetenschap en uitvinding ging, reeds voltooid was. We kunnen gemakkelijk inzien waarom Bacon, die dat gedeelte van zijn ideale staat had afgesloten en het gevoel had - zoals hij diverse malen verklaarde - dat zijn dood een aantal van zijn producties zou afsnijden, er de voorkeur aan gaf om de rest te laten rusten en zijn eerdere taak op te nemen, dus datgene wat hem meer na aan het hart lag. In elk geval kunnen wij de verklaring van dr. Smith accepteren:[107] "Dienovereenkomstig mag iedere aanval op dr. Rawley's datum, op basis van de Harleian paper, nu als verlaten worden beschouwd."

---

[105] [Lees: Bushell; vert.]. Thomas Bushell, 1594-1674, trad bij Bacon in dienst toen hij vijftien jaar oud was. Zijn gewoonten waren die van een verkwister. Toen hij aan het hof geïntroduceerd werd, vielen zijn extravagante kleren op bij koning James. Hij zat altijd in de schulden, en Bacon redde hem daar vaak uit. Toen laatstgenoemde werd aangeklaagd, trok Bushell zich uit het openbare leven terug, doch keerde terug na Bacons dood en maakte zich sterk voor verscheidene mijnplannen. In deze hoedanigheid schijnt hij Bacons naam voor zijn eigen doeleinden te hebben aangewend.

[106] 10 februari.

[107] Smith's editie van *New Atlantis*, Introductie, p. IX.

We kunnen niet betwijfelen dat Bacon met de *New Atlantis* een hoge norm heeft ingesteld. Commentatoren hebben zonder aarzeling daaraan en aan de idealen waar het voor staat, een zeer prominente plaats toegekend in de literatuur en in de ontwikkeling van de moderne natuurfilosofie. Rawley als eerste[108]: “Het ontwerp is bepaaldelijk veel meer omvattend en verhevener dan in alle dingen kan worden nagebootst. Niettegenstaande het feit dat de meeste dingen erin binnen het menselijke vermogen liggen om ze uit te voeren.”

Voor hen die over het onderwerp hebben geschreven, is de *New Atlantis* de volmaaktste vorm van een ideale staat tot aan het moment waarop het gepubliceerd werd, en voor sommigen is het ontwerpen van een college en de schets die dat voor onderzoek bevat, het enige model voor de Royal Society van Engeland en andere soortgelijke instituten. Bovendien: dat dit model van een college en de plannen om ‘de natuur te onderzoeken’ voor het eerst in de *New Atlantis* verschijnen en bij Bacon volstrekt origineel zijn, heeft nog niet veel tegenspraak ontmoet. Het zal, zo vertrouw ik, uit een volgend hoofdstuk duidelijk worden, dat de eerste bewering niet geheel waar is. En te laten zien dat de tweede bewering serieus betwijfeld mag worden, wordt het doel van de volgende pagina’s. Er zijn bepaalde onloochenbare gelijkenissen in de *New Atlantis* en de *Christianopolis* van Andreae, en bepaalde omstandigheden wijzen op een verband tussen beide. Doch voordat wij een vergelijking van deze twee aanvatten, zullen we ons buigen over de vraag of het überhaupt mogelijk is dat Bacon Andreae’s werken gekend kan hebben.

Bacon had een regelmatige briefwisseling met schrijvers in verschillende delen van Europa, en hij bleef zo nauw mogelijk in contact met alle beschikbare literaire en wetenschappelijke producties van zijn tijd. Dat kan niet worden betwijfeld. Want

---

108 Titelpagina van de *New Atlantis*, III, 127.

hoewel zijn eigen persoonlijke verwijzingen naar dergelijke correspondenten - degenen wier interesses eerder wetenschappelijk dan politiek waren - naar verhouding gering waren, blijken deze feiten uit bepaalde incidentele opmerkingen. Slechts één keer, voor zover bekend is, vermeldt hij de Italiaan, Campanella. Doch in deze korte verwijzing[109] suggereert hij duidelijk dat hij hem en zijn denkbeelden kent. Een brief aan pater Redemptus Baranza in Anneci - bewaard in de collectie van J.P. Niceron[110] - gaat over Baranza's mening over delen van het *Novum Organum*, dat twee jaar eerder gepubliceerd werd, en dat Baranza klaarblijkelijk zorgvuldig had doorgenomen. Bacons brief vraagt aan de laatste om bepaalde fasen van de Natuurfilosofie op te nemen en te ontwikkelen, en drukt - zoals zo vaak - het verlangen uit naar "geschikte assistenten" voor het werk dat hij aan het ondernemen was. Hij voegt de zeer suggestieve passage toe: "Ik heb de werken van u gezien die gepubliceerd zijn; werken, zeker, van grote subtiliteit en ijverigheid van uw kant. De novellisten - in die tijd regelmatig vernieuwers, uitvinders en onderzoekers - die u noemt, Patricius, Telesius[111], benevens anderen die u niet noemt, heb ik gelezen. (...) Laat onze kennismaking nu gevestigd zijn." Scaliger[112] wordt genoemd in

---

[109] Bacons *Works*, II, 13.

[110] *Life and Letters*, VII, 374.

[111] Telesio Berdardino [Lees: 'Bernardino'; vert.], de Italiaanse filosoof, werd als Calabriër geboren in 1508 [Volgens anderen in 1509; vert.]. Hij stierf in 1588. Zijn filosofie is op ervaring gebaseerd. Zijn onderzoekingen omvatten de natuurkunde, scheikunde en astronomie. Een Academie die door hem in Napels gesticht werd, met de bedoeling om wetenschappers te scholen en Aristoteles' methode te vervangen, bestaat nog steeds. Zijn belangrijkste werk is de *De Natura*, dat onvolledig in 1568 in Rome verscheen en in Napels in 1586. [Lees: *De Rerum Natura*. De Academie is die in Cosenza, die nog steeds bestaat; vert.].

[112] Joseph Justus Scaliger, 1540-1609. Wellicht de beroemdste filoloog uit de 16e eeuw. Studeerde in Bordeaux en Parijs, en

de Sylva[113]: "Daarom doet Scaliger er goed aan, het genoegen van voortbrenging[114] een zesde zintuig te noemen", refererend aan Scaligers *Exercitatie es adversus cardanum*[115]. Een directe invloed vanuit dezelfde bron is nawijsbaar in de beschrijving van de kameleon[116] en elders. Scaliger was in 1566 in Engeland, en onderhield een band met het vasteland toen hij bij de universiteit van Leiden zat.

In zijn memorandum van 26 juli 1608 spreekt Bacon over de invloed van mensen overzee. "Geleerde mensen overzee, en acht slaand op wie het zijn die zo geneigd zijn."[117] Bacon wist van Galileo af, en - volgens Ellis' voorwoord bij de *Descriptio Globi Intellectualis* - "luisterde gretig of er nieuws van de sterren was, gebracht door de telescoop van laatstgenoemde."[118]

Een brief aan Sir Henry Wotton[119], is van bijzonder belang. In deze brief zegt Bacon: "De brief die ik van uwe heerschap

---

specialiseerde zich in de klassieken en de Hebreeuwse literatuur. In 1566 was hij in Engeland. De daaropvolgende vijfentwintig jaar bracht hij door op verscheidene plaatsen in Zuid-Frankrijk. Hij werd bekeerd tot de protestantse Kerk, en volgde in 1593 Lipsius op, als professor in Leiden. Hij stierf in 1609. Onder zijn zeer talrijke en uiteenlopende geschriften gaan verscheidene over wetenschappelijke onderwerpen. Heinsius en later Casaubon waren zijn nauwe vrienden en kameraden.

113 *Works*, II, 556, nr. 694.

114 ["generation"; vert.].

115 [Bedoeld zal zijn: *Exotericarum exercitationum de subtilitate ad H. Cardanum*, Parijs, 1537; vert.].

116 Scaliger, *Adv. Cardanum*, 196,4, II p. 460, no. 360.

117 ["Query of learned men beyond the seas to be made and harkening who they be that may be so inclined". Vertaling onzeker; vert.]. Bacon, in een memorandum van 26 juli 1608.

118 *Works*, III, 511.

119 Sir Henry Wotton 1568-1639, diplomaat en dichter. Hij werd in Oxford opgeleid, en ging in 1588 uitgebreid op reis door Europa. Hij

ontving toen u naar zee ging, was meer dan een compensatie voor een eventuele eerdere omissie, en ik zal steeds graag een correspondentie met u onderhouden."[120] Spedding deelt ons mee, dat de brief vergezeld ging van drie exemplaren van het Novum Organum. Wotton zat op dat moment op een ambassade in Duitsland en kon, aangezien hij aanzienlijk vertrouwd was met de geleerde mannen in Europa, veel doen om het boek te promoten. Hij was zo goed vertrouwd met het Duits, dat hij in Ingolstadt en Wenen jarenlang abusievelijk voor een Duitser werd gehouden.[121]

Een studie van de levens van drie mannen lijkt er vooral op te wijzen, dat er een mogelijk contact was tussen Bacon en de kring van vrienden en bekenden van Andreae op het vasteland. Op dezen komen wij afzonderlijk terug.

Isaac Casaubon werd in 1559 in Genève geboren. Hij werd opgeleid, en gaf later klassiek onderricht, aan de universiteit in zijn geboortestad. In 1593 maakte hij kennis met Sir Henry Wotton - die wij reeds noemden -, die in die tijd door Europa reisde. De laatste verbleef enige tijd in het huis van Casaubon

---

bezocht Altdorf, Linz - waar hij Kepler ontmoette -, Wenen, Rome en heel Italië. In 1593 was hij bij Casaubon in Genève en later in Frankrijk. In dienst van Essex [lees: de graaf van Essex; vert.] volbracht hij diplomatieke missies in Frankrijk en Duitsland. Nadat James de troon had bestegen, kreeg hij posten als ambassadeur in verscheidene plaatsen in Frankrijk en Spanje. In 1619 keerde hij via Duitsland naar Engeland terug. Hij was aanwezig bij de begrafenis van James, en ging onder Charles naar het parlement. Nadat hij Bacons brief en de drie exemplaren van het *Novum Organum* had ontvangen, beloofde hij, dat hij een van de laatstgenoemde aan Kepler zou geven.

[120] [Op deze plek heeft de auteur slechts een voetnootnummer staan, zonder tekst; vert.].

[121] Lucy Aiken, *Memoirs of the Court of King James I*, vol. I, p. 117 e.v., Londen, 1822.

terwijl hij in Genève was. Casaubon had al spoedig een wereldnaam onder geleerden. De Fransen probeerden vooral door de inspanningen van De Thou[122] uit alle macht Casaubon voor Frankrijk te winnen, door hem aan te stellen bij een van de Franse universiteiten. In 1596 ging hij naar Montpellier. Al eerder dan dit, had hij een nauwe vriendschap gesloten met Scaliger, die toen in Leiden hoogleraar was. Zij waren geïntroduceerd door Richard Thomson, een Engelsman. Scaliger, die achttien jaar ouder was dan Casaubon, bekeek aanvankelijk diens werken niet goedgunstig, doch begon uiteindelijk zijn geleerde prestaties zeer hoog te schatten, en noemde hem de "geleerdste man in Europa". Zij corres-pondeerden regelmatig, tot aan Casaubons dood in Engeland. Vanuit Montpellier ging Casaubon naar Parijs, waar hij een ambt bekleedde onder Henry IV, onder de titel van 'Lectureur du Roi'. Met James had hij al in contact gestaan, toen laatstgenoemde James VI van Schotland was, en hij wilde zich allang in Londen vestigen. De dood van Henry in 1610 onthief Casaubon van enige verplichting om nog langer te blijven. In datzelfde jaar ging hij naar Engeland en nam zijn intrek bij Lord Wotton van Marley, de halfbroer van Sir Henry. Met James ging hij heel veel om. Laatstgenoemde bracht met hem uren in gesprek door en ondersteunde hem met een aanzienlijk pensioen. De bisschop van Ely en de Dean van de St. Paul waren zijn nauwste vrienden. Ook bracht hij veel tijd door in Oxford en Cambridge. Na zijn dood in 1614 werd hij in Westminster begraven. Zijn zeer talrijke publicaties gaan in belangrijke mate over de klassieken, en omvatten vertalingen van het Grieks in het Latijn. Casaubon, die in die tijd schreef in Parijs, moet worden gerekend tot de "geleerde mannen

[122] De Thou, historicus en staatsman, 1553-1617. Hij woonde in Parijs. Gedurende de regering van Henry IV was hij president van het parlement, en wel met ingang van 1594. Hij had een groot netwerk van professionele kennissen, onder wie Scaliger, Heinsius en Bacon.

overzee".[123] Het was op de hoogte geraakt met een aantal geschriften van Bacon, en had aan Sir Georg Cary geschreven en zijn waardering over hem uitgesproken. Bacon maakte van dit feit gebruik door met hem te gaan corresponderen, en op zijn minst ten dele was dit verantwoordelijk voor de oproep die Casaubon het jaar daarop van James ontving. Deze brief[124] uit het verlangen naar vriendschap en medewerking in het grote werk van wetenschappelijk onderzoek.

De tweede persoon wiens leven een link kan hebben gevormd tussen dat van Bacon en Andreae, is Georg Rodolph Weckherlin. Hij was in 1584 in Stuttgart geboren, en ging in de lente van 1601 naar de Universiteit van Tübingen, om daar de studie jurisprudentie te gaan volgen. Gedurende de jaren die aansloten op zijn afstuderen aan de universiteit, ging hij de diplomatieke dienst in en volbracht hij diverse missies in Duitsland en Frankrijk. Na 1607 bracht hij drie jaar in Engeland door, en in 1614 wordt hij genoemd als optredend als privé-secretaris van de hertog in Würtemberg. Zijn huwelijk met de dochter van Francis Raworth van Dover bracht hem in 1616 naar Engeland, en na 1624 was hij ondersecretaris van staat in Engeland, waar hij de leiding had over het corrigeren en onderzoeken van alle officiële correspondentie. Gedurende de burgeroorlogen nam hij plaats in het parlement, hoewel hij Charles volgde in de expeditie tegen Schotland. In 1644 werd hij benoemd tot secretaris voor vreemde talen, welk ambt hij behield totdat hij in 1649 werd vervangen door Milton. Toen Miltons zicht in 1652 begon af te nemen, was Weckherlin zijn assistent. Hij stierf het jaar daarop. Weckherlin staat allereerst bekend als dichter, en liet een collectie achter van honderden gedichten. Daaronder is er een, dat nogal lang is en opgedragen is aan 'Heinrich Wotton, de Engelse ridder', terwijl een ander

[123] XI, 145.
[124] XI, 147.

een bewerking is van een van Wottons odes.[125] Men moet bedenken, dat dit de Sir Henry Wotton was, die in 1593 in Genève bij Casaubon woonde, met wie Bacon correspondeerde en aan wie hij in 1620 zijn *Novum Organum* zond. We moeten ook vaststellen, dat Weckherlin in hetzelfde jaar als Andreae naar de Universiteit van Tübingen ging, en dat zij daar de volgende vier jaar samen doorbrachten; de een in jurisprudentie, de ander in theologie. Verder was Weckherlin nauw bevriend met Benjamin von Buwinckhausen, een zeer waardig man. Ter gelegenheid van diens overlijden hield Andreae de begrafenisdienst en sprak hij in zijn preek over hem als "een man van de grootste waardigheid, over wie ik slechts met grote eer zal spreken".[126]

En het derde individu met wie rekening moet worden gehouden, is Sir Toby Matthew, hoveling, diplomaat en schrijver. Hij werd in 1577 geboren en in Oxford geschoold. Hij bezocht in 1698 een vriend in Frankrijk, doch keerde spoedig daarna terug. In 1601 ging hij naar het parlement en maakte daar kennis met Bacon. De paar jaar daarop, bracht hij in Europa door, met name Italië en Spanje bezoekend. Terwijl hij op het vasteland zat, bekeerde hij zich tot het katholieke geloof. Hoewel hij het feit een tijdlang geheimhield, kon hij er onmogelijk door naar Engeland terugkeren, aangezien hij weigerde de eed van trouw af te leggen. Daarom was hij meer op het vasteland dan in Engeland, hoewel hij diverse pogingen deed om toestemming te krijgen thuis te wonen; pogingen waaraan Bacon serieus deelnam. Terwijl hij in Brussel was, ontving hij een afschrift van *The Advancement of Learning*, en in 1610 de *De Sapientia Veterorum*[127]. Gedurende de volgende paar jaren vertaalde hij

[125] Nrs. 44 en 11 van Goedeks verzameling van Wottons gedichten, Leipzig, 1873.
[126] Weckherlins *Oden und Gesänge*, uitgever Höpfner; en de *Vita*, p. 113.
[127] [Lees: *De Sapientia Veterum* ('De Wijsheid van de Ouden'); vert.].

verscheidene van Bacons werken in het Italiaans, waaronder de *Essays*. In een latere periode vertaalde hij, terwijl hij opnieuw in Brussel was, *The incomparable Dr. S. Augustine* en *The Penitent Bandito* in het Engels. In 1624 werd hij benoemd tot een van de 84 'Essentials', ofwel de oorspronkelijke werkende leden van een Academe Royal, waarvan het plan door Edmund Bolton[128] was voltooid. In 1625 voegde Bacon zijn essay over vriendschap aan de serie toe, als teken van bijzondere gunst aan Matthew, en in zijn brief refereerde hij aan de vriendschap die tussen Matthew en hemzelf bestond.[129] In Bacons testament trof men een clausule aan waarin hij dertig pond naliet om besteed te worden aan de aankoop van een ring voor Matthew. Deze stierf in het Engelse College in Gent in 1655. Gedurende de uitgebreide reizen van Matthew in Europa bezocht hij vele steden in Italië, Frankrijk, Zwitserland, Spanje en Duitsland. In de gehele periode van hun kennismaking, vanaf de tijd dat hij in 1601 kennismaakte met Bacon tot aan diens dood, onderhielden zij een regelmatige correspondentie. Vele van deze brieven zijn bewaard gebleven; sommige zijn door Spedding geciteerd. Ze tonen alle de nauwste vriendschap tussen Bacon en Matthew en een grote waardering van de zijde van Bacon voor het literaire en kritische vermogen van Matthew. Toen Bacons boeken uitkwamen, werden direct afschriften naar Matthew gezonden, opdat ze zijn aandacht zouden krijgen en op het vasteland zouden gaan circuleren. Zoals duidelijk uit de brieven naar voren komt, stond Matthew constant op de uitkijk naar literaire mannen met wie Bacon graag kennis zou maken, en wier wetenschappelijke onderzoekingen hem bij zijn eigen onderzoekingen ten dienste konden staan.

---

128 Edmund Bolton, 1575-1633, historicus en dichter. In 1617 opperde hij een plan voor een college, en de fellows werden daadwerkelijk gekozen: the Academe Royal. James stierf echter, en zijn opvolger toonde weinig interesse in het instituut. Vandaar dat de organisatie uiteenviel.

129 [De auteur heeft hier de voetnoot niet ingevuld; vert.].

Uit de voorgaande pagina's zal duidelijk zijn, dat het geenszins is uitgesloten dat Bacon van zijn kant kennis droeg van Andreae's *Christianopolis*, en de *Fama*, en bepaalde andere werken, die verschenen van 1614 tot aan de tijd van Bacons dood, en waarvan sommige zelfs eerder in manuscriptvorm circuleerden. Het lijkt integendeel bijna onmogelijk, dat Bacon er níét van zou hebben gehoord via de een of ander van hun wederzijdse kennissen. Het probleem wordt er dan eentje van innerlijk bewijs in de werken in kwestie, om vast te stellen of ze verwant zijn. Dit punt zullen we te hand nemen.

G.C. Moore Smith wijdt in zijn introductie bij zijn editie van de *New Atlantis* enige pagina's aan het traceren van de naam *New Atlantis* naar zijn bron. In de *Utopia* zelf, refereert Bacon aan de "Atlantis" - het eiland genoemd in de *Critias* van Plato. Dit eiland en de zee eromheen werden vernoemd naar Atlas, en bewoond door zijn kinderen en hun afstammelingen. Francisco Lopes de Gomara zag in zijn *History of the Indias*[130] Plato's Atlantis als de continenten van Amerika; liever gezegd, het huidige Amerika is al wat over is van Atlantis nadat het gedeeltelijk in de zee verzonken was, als het gevolg van een aardbeving. Bacon refereert aan hetzelfde Atlantis als bijna ontvolkt door een grote plaatselijke overstroming, en lokaliseert zijn eiland New Atlantis tussen het Grote Atlantis en het oosten. Van groter belang voor de huidige discussie, is echter de naam van de stad die op het eiland gebouwd werd. Die is Ben Salem, Zoon van Vrede of Heil. Het 'Dorp van Vrede', Caphar Salama, en de Hierosolyma in de utopie van Andreae lijken direct te zijn overgebracht naar Ben Salem en naar Nova Solyma - een Nieuwe Vrede -, waarbij de laatste de Ideale Stad is van Samuel Gott, die in ons volgende hoofdstuk zal worden besproken.

---

130 1, 1552. [Lees: *Historia general de las Indias*, 1552; vert.].

In vorm en algehele stijl zijn de twee werken die we beschouwen, dezelfde. In elk van de gevallen is het de ervaring van een persoon, die deze aan zijn toehoorders of lezers overbrengt. Niet een dialoog zoals we zagen dat die het geval was bij zowel More als Campanella. Smith[131] geeft gunstig commentaar op het begin van Bacon. “Wat een natuurlijke opening! Geen Introductie, geen verslag van personen waarover wordt gesproken. Het blijft bij: ‘Wij zeilden uit Peru.’” De introductie gaat voort: ”Eerst hadden we goede winden. Doch toen staken de winden op en gingen in het westen liggen. Vervolgens kwamen sterke en grote winden vanuit het zuiden. Nu wij ons te midden van de grootste wildernis aan wateren ter wereld bevonden, beschouwden wij onszelf als verloren mannen en wij bereidden ons voor op de dood.”[132] Wanneer wij nu voor dit moment de allegorische opmaak van de *Christianopolis* weglaten, hoe effectief die ook mag zijn, hebben wij bijna identieke woorden.[133] “Ik ging weer onder zeil de zee op, verliet de haven met vele anderen en stelde mijn leven bloot aan duizend gevaren. Een korte tijd was het weer

[131] *New Atlantis*, Introduction, XXIII.

[132] [Feitelijk gaat het relaas als volgt: “Vanuit Peru, waarheen wij gedurende een vol jaar waren voortgegaan, voeren wij via de Zuidzee richting China en Japan, waarbij wij voor twaalf maanden victualiën met ons meevoerden. Wij hadden meer dan vijf maanden lang fortuinlijke winden vanuit het oosten, hoewel ze zacht en matig waren. Maar toen draaide de wind en ging zij vele dagen liggen in het westen, zodat wij weinig tot geen voortgang boekten, en soms van plan waren terug te keren. Maar dan kwamen er vanuit het zuiden weer sterke, krachtige winden opzetten, gericht naar het oosten, die ons meevoerden naar het noorden en waaraan wij min of meer waren overgeleverd. Tegen die tijd waren wij door onze victualiën heen geraakt, hoewel wij er zuinig mee waren omgegaan. Daardoor beschouwden wij onszelf als opgegeven, nu wij, in het midden van de grootste waterwoestenij ter wereld, zonder victualiën zaten, en wij bereidden ons voor op de dood.” Zie mijn vertaling op www.archive.org; vert.].

[133] H. I.

ons gunstig gezind; daarna dreven ongunstige winden tegengestelde stromingen naar ons toe en wij raakten wanhopig. De zeelieden deden hun best, maar spoedig zag wij vernietiging voor ogen en stonden in gereedheid voor de dood."

Dan volgt de landing. In de *Christianopolis*[134] gaat het om een wrak en een gewelddadig aan wal geworpen worden. In de *New Atlantis* is het een vrijwillige landing in boten. Doch in beide gevallen worden de avonturiers vriendelijk opgenomen en verzorgd. In de *Christianopolis*[135] gaat de vreemdeling door drie afzonderlijke onderzoeken voordat hem de volle privileges worden gegeven om de stad te benutten. In de *New Atlantis* wordt het onderzoek en het ondervragen toegestaan op het schip, voorafgaand aan de landing, en gaan ze aan de wal verder. De eerste vraag[136]: "Zijt gij christenen?", die de belangrijkste is, wordt gevolgd door een eed, die aantoont dat er geen bloed is vergoten en dat de ploeg niet een bende piraten is. In de *Christianopolis* is het eerste onderzoek evenzeer een voorzorgsmaatregel tegen vagebonden en zwervers. Een verdere aanduiding van hetzelfde wordt weergegeven in de toespraak die door de leider wordt gericht tot de bemanning, in het huis der vreemdelingen.[137] Na te hebben stilgestaan bij het wonder van hun ontsnapping en redding, voegt hij eraan toe: "Er is echter nog meer, want zij hebben ons krachtens bevel (hoewel zij het op een beleefde manier verpakt hebben) gedurende drie dagen binnen deze muren opgesloten. Wie zal zeggen of het niet is om eens te bekijken hoe wij ons gedragen en hoe het met ons gaat? En, wanneer hun dat niet aanstaat, ons zonder omhaal uit te stoten; of, wanneer alles goed is, ons meer tijd te geven?"[138] De

---

[134] Hh. 1 en 2.
[135] H. 4.
[136] *New Atlantis*, 131.
[137] Ibid., 134.
[138] [Ik heb hier mijn eerdere vertaling gebruikt (zie www.archive.org), die inhoudelijk overeenkomt met wat de auteur hier citeert; vert.].

parallel kan door het hele verhaal heen worden gevolgd. Een ondergeschikt detail van verschil ligt in het feit dat Andreae zijn werk verdeelt in korte hoofdstukken. Ze zijn echter zo goed gerangschikt en zo nauw verbonden, dat we het idee krijgen van het ononderbroken vertellen van de ervaringen en het beschrijven van indrukken als de bezoeker door de stad voortgaat, zoals ook in de *New Atlantis* het geval is. In de *Christianopolis* is de scheiding er slechts eentje qua druk.

Het huis der vreemdelingen en het fonds voor vreemdelingen in de *New Atlantis* is slechts een uitwerking van Andreae's eenvoudiger methode van vriendelijk zijn tegen vreemdelingen, en voor hen te zorgen nadat hun waardigheid is vastgesteld. En laatstgenoemd feit wordt ook in *Het Nieuw Atlantis* zorgvuldig onderzocht. De tamelijk lange en enigszins overbodige beschrijving van de vertrekken waarin de vreemdelingen worden vastgehouden, en van de voorbereidingen die voor hun ontvangst en verzorging worden getroffen, worden op zeer natuurlijke wijze voorgesteld door het feit dat men hier met een gehele scheepsbemanning rekening moet houden, in plaats van met slechts één individu. Het beginsel van menselijkheid en liefdadigheid lijkt mij in de *Christianopolis* net zo helder uitgewerkt te zijn op een minder opschepperige wijze, hoewel Smith[139] in deze punten dichterlijke middelen ziet om in de beschrijving een grotere "natuurlijkheid" te leggen. Het laatste gedeelte van de *New Atlantis*[140] wordt gebruikt voor een beschrijving die door een van de Vaders van het Huis van Salomo wordt gegeven van de doelstellingen en intenties van dit 'college'. Aan het slot hiervan, of liever gezegd in het midden ervan, breekt het verhaal af, en worden wij in het ongewisse gelaten over de omstandigheden waaronder de bezoekers het eiland verlieten en naar huis terugkeerden om

---

139 Introduction XXIII van zijn *New Atlantis*. [Bedoeld zal zijn: *New Atlantis*, G.C. Moore Smith; vert.].
140 p. 156 e.v.

daar hun verhaal te doen. Doch het feit dat zij op grond van een speciale wet eigenlijk langer mochten blijven dan de gebruikelijke tijdsduur, en geen toestemming kregen om permanent als geheel gezelschap te blijven, samen met de afscheidsverklaring van het Vader van het Huis van Salomo, namelijk "Ik geef u toestemming te publiceren wat ik u verteld heb, voor het welzijn van andere volkeren"[141], leidt vanzelfsprekend tot een conclusie die aardig overeenstemt met die van de *Christianopolis*. Dit is toereikend voor een vergelijking van de verhalende vorm van de twee werken.

Een sterk punt van overeenkomst wordt gevonden in de religieuze omstandigheden in de twee plaatsen. Bensalem is, net als Christianopolis, een christelijke staat. Een geschiedenis van het eiland geeft in de kern het volgende mystieke verslag van de introductie van de christelijke religie op die plek.[142] Twintig jaar na de verrijzenis van Christus, zagen de inwoners van de oostkant van het eiland in de nacht een grote pilaar van licht. Na onderzoek met boten kwam men erachter, dat de pilaar niet benaderd kon worden. Totdat een van degenen die aanwezig waren, een wijs man van de gemeenschap van het Huis van Salomo, bij het herkennen van het wonder tot God om licht bad, en daarop merkte dat hij met zijn boot ongehinderd verder kon gaan. De kolom verdween toen hij naderde, maar aan de voet ervan werd een ark aangetroffen die de canonieke boeken bevatte van het Oude en Nieuwe Testament, en een boodschap met de volgende strekking: "Ik, Bartholomeus, een dienaar van het Hoogste, en apostel van Jezus Christus, werd door een engel die mij in een gloedvol visioen verscheen, gemaand dat ik deze ark aan de golven der zee moest toevertrouwen. Daarom getuig en

---

141 [Feitelijk: "God zegene u, mijn zoon, en God zegene de geschiedenis die ik verhaald heb. Ik geef u toestemming haar te publiceren voor het welzijn van andere volkeren, want wij hier zijn in Gods boezem, in een onbekend land."; vert.].
142 *New Atlantis*, p. 137.

verklaar ik jegens die mensen bij wie deze ark naar Gods oordeel aan land zal komen, dat op diezelfde dag heil en vrede benevens goede wil van de Vader en van de Heer Jezus tot hen zijn gekomen". De implicatie van de boodschap is, dat er een veilige plaats moest worden gevonden waar God zijn religie kon vestigen, en vrucht kon laten dragen in de harten en levens van een eerlijk en wijs volk. Nu vinden wij een opvallend gelijkend denkbeeld uitgedrukt in de *Christianopolis*. Ten eerste[143]: "(...) de Kerk, die zo vele duizenden jaren op de wereldzee heen en weer is gesmeten." Doch vooral[144] wordt, in antwoord op de vraag "Welke zegening heeft zijn verblijfplaats hier opgezet?", tegen de vreemdeling gezegd: "Toen de gehele wereld tegen de goeden tekeerging, en hen dwong om uit haar grensgebieden te vertrekken, koos de Religie, een banneling, onder het meenemen van haar meest getrouwe vrienden, na het oversteken van de zee en hier en daar zoekend, uiteindelijk dit land waar zij haar medewerkers aan land bracht. Later bouwde zij een stad die wij noemen 'de christelijke stad', en verlangde dat die de verblijfplaats of - zo u wilt - wijkplaats zou zijn voor eerlijkheid en oprechtheid." Zelfs de vragen die tot deze verklaringen leiden, zijn merkwaardig gelijk. Het is in beide gevallen de eerste vraag naar informatie. "Wie was de apostel en hoe werd de plaats bekeerd tot het christelijke geloof?" De gids in de *New Atlantis* antwoordt[145]: "Gij bindt mijn hart aan u door allereerst deze vraag te stellen. Het toont namelijk aan dat gij eerst het koninkrijk der hemelen zoekt."[146] Daarna gaat hij voort, net als

[143] H. 36.
[144] H. 3.
[145] *New Atlantis*, 137.
[146] [Feitelijk zegt de *New Atlantis*: "Doch bovenal zeiden wij, dat wij - nu wij elkander van de uiteinden der wereld waren tegengekomen, en zekerlijk hoopten dat wij elkander op een goede dag in het koninkrijk der hemelen zouden ontmoeten (omdat wij aan beide zijden christenen waren) - verlangden te vernemen (in aanmerking nemend dat dat land zo afgelegen was en door uitgestrekte en onbekende zeeën zo

de gids in de *Christianopolis,* met het uitleggen van de manier waarop de bekering van het eiland plaatsvond. Een vreemde en onverwachte ontwikkeling is voor Bacon de mystieke, geheimzinnige beschrijving van de ark die de brief en de Bijbel bevat. Men wordt instinctief herinnerd aan het geheime gewelf dat in de *Fama* wordt beschreven.

De verwijzingen naar gebed en aanbidding zijn ontelbaar, en komen in de twee werken overeen. Dank aan God voor de redding in de storm en veilige landing onder een christelijk volk; eden in de naam van God en Christus als belofte voor vroeger en toekomstig gedrag. Dagelijkse maaltijden en kerkbezoek worden niet genoemd in de *New Atlantis*. Doch de gebeden bij het familiefeest[147], waarover wij nog zullen spreken en dat de enige festiviteit van die soort was die beschreven werd, en de zegeningen aan het slot, duiden alle op tafel- en familiegebeden, zoals ook het geval is in de *Christianopolis*. De vader van het Huis van Salomo heft zijn hand op, wanneer hij rondgaat in de stad, en zegent zwijgend de mensen. Hij begint zijn lezing over het college met de woorden: “God zegene u, mijn zoon”, en sluit met dezelfde frase. Zo komt ook de officier van het Huis der Vreemdelingen[148] “als priester en christen”, om aan de beproefden zo veel mogelijk hulp en comfort te brengen. En de leider van het gezelschap zegt in zijn toespraak tot hem[149]: “Laat ons opzien tot God en laat eenieder zijn leven beteren. Voor het overige zijn wij hier onder een christelijk volk

afgesneden van het land waar onze Heiland op aarde wandelde) wie wel de apostel van die natie was, en hoe het land tot het geloof was bekeerd. Uit zijn gezicht viel op te maken dat hij zeer ingenomen was met die vraag van onze kant. Hij zei: ‘Ik heb mijn hart aan u verpand doordat gij allereerst deze vraag stelt. Het toont namelijk aan dat gij eerst het koninkrijk der hemelen zoekt.’”; vert.].

[147] Ibid., 147.

[148] Ibid., 135.

[149] Ibid., 134.

beland dat zeer devoot en menselijk is."[150] En ook[151]: "Het scheen ons dat wij oog in oog stonden met een beeld van ons heil in de hemel, want wij die enige tijd daarvoor nog in de kaken des doods verkeerden, waren nu op een plaats gebracht waar wij uitsluitend vertroosting vonden." Op dezelfde wijze wordt in de *Christianopolis*[152] de vreemdeling aangesproken: "Hoe fortuinlijk zijt gij, omdat ge na een zo gewelddadige storm en schipbreuk op deze plek beland blijkt te zijn." Het religieuze, het christelijke element in zowel de *New Atlantis* en de *Christianopolis* is een zeer essentieel deel van het geheel.

In sociaal opzicht lijken de twee utopieën sterk op elkaar. Het gezin is de eenheid van de maatschappij, en daarop is de gehele sociale samenstelling opgetrokken. Dit denkbeeld is in de *New Atlantis* zeer ver ontwikkeld. Het Familiefeest is ingesteld en wordt gevierd ter ere van hem wiens gezin[153] ten minste 30 levende leden telt. Op een aangewezen dag ontmoet het hoofd van het gezin, dat van tevoren verscheidene vrienden heeft uitgekozen om in de viering te assisteren, de leden van zijn gezin, volgens een officiële ceremonie. Van de gelegenheid wordt gebruikgemaakt om alle kleine meningsverschillen tussen leden te beslechten; de lessen van moraliteit, vroomheid, vaderlandsliefde en gehoorzaamheid te benadrukken; en allen in nauw verband met elkaar te brengen. De ceremonie die nogal opgetuigd en indrukwekkend is, houdt ons hier niet zozeer bezig. De belangrijke kenmerken zijn deze: het feest is religieus

---

[150] [Feitelijk zegt de *New Atlantis*: "Laten wij daarom gelet op onze redding in het verleden, en het gevaar waarin wij in het heden en in de toekomst zullen verkeren, onze blik tot God verheffen en laat eenieder zijn leven beteren. Voor het overige zijn wij hier onder een christelijk volk beland dat zeer devoot en menselijk is."; vert.].

[151] Ibid., 136.

[152] H. 2.

[153] [Onduidelijk is steeds, of Bacon hiermee onze term 'familie' of 'gezin' wilde aanduiden; vert.].

van aard, en omvat aanroeping, hymnen, gebed en zegening. Het heeft ook een direct verband met de staat, want de kosten worden vergoed vanuit de staatskas, en het hoofd van het gezin draagt hierna een medaille die door de koning wordt aangeboden. Sociaal gezien, benadrukt het twee belangrijke punten. Ten eerste, het beginsel van de gezinseenheid. Tegen het slot van de ceremonie wordt een van de zoons gekozen, die voortaan bij de vader zal wonen in diens woning, hem zal bijstaan in de aangelegenheden van zijn huishouding, en zo het gezin bijeen zal houden door de plaats van de vader in te nemen ingeval van zijn dood. Ten tweede, het stichten van een groot gezin. Niemand wordt namelijk zo geëerd door de staat als de 'vader van een gezin'. Hij krijgt een charter toebedeeld dat vele privileges en uitzonderingen bevat, en de medaille die door de koning wordt verschaft, draagt de inscriptie: 'Voor ..., onze zeer geliefde vriend en schuldeiser' - een titel die slechts in dit geval toepasselijk is, "want men zegt, dat een koning niemands schuldenaar is, behalve ten aanzien van de toename van zijn onderdanen."[154] Op dit feest bidden zij tot Adam, Noach en Abraham, van wie de eerste twee de wereld bevolken, en laatstgenoemde de vader van de gelovigen was.[155]

Precies deze kenmerken worden in de *Christianopolis* benadrukt. Gezin en tafelgebeden en hymnen vormen de dagregel. In tegenstelling met situaties in alle eerdere utopieën, zijn er geen gemeenschappelijke tafels, behalve voor leerlingen

[154] *New Atlantis*, 149.

[155] Hier ontbreken de slotaanhalingstekens. [Feitelijk staat in de *New Atlantis* niets over een gebed: "Tegen het eind van het diner (dat bij hen tijdens de grootste feesten nooit langer duurt dan anderhalf uur) wordt er een gezang aangeheven, dat verschilt naar gelang van de verbeeldingskracht van degene die het heeft gecomponeerd (zij hebben namelijk een voortreffelijke dichtkunst), maar altijd de lof van Adam, Noach en Abraham tot onderwerp heeft. Beide eerstgenoemden bevolkten de wereld, en laatstgenoemde was de vader van de gelovigen."; vert.].

op de kostscholen; maar de gezinsleden ontmoeten elkaar dagelijks rond hun eigen tafel. De regering deelt iedere week voedsel en voorzieningen uit aan gezinnen.[156] Een gezin bestaat uit vader, moeder en jongere kinderen. De oudere zoons en dochters zijn immers op kostschool of op het college. En wat betreft het belang van gezinstoename, is het quotum waarop in het voorgaande hoofdstuk al werd gezinspeeld, toereikend. “De kroon van de vrouw is het moederschap.”[157]

De tweede vraag die aan de gids in de *New Atlantis* gesteld wordt, houdt verband met het huwelijk: “Aangezien het voortbrengen van gezinnen voortkomt uit huwelijkse copulatie, welke wetten hebt u betreffende het huwelijk; en houdt u het huwelijk goed in stand; en zijt ge gebonden aan één vrouw? Want waar een populatie zo onder druk staat als bij u het geval lijkt te zijn, mag men er gewoonlijk meer dan één vrouw op na houden.”[158] Het antwoord op deze vraag wordt gegeven met een aanzienlijke hoeveelheid trots en toont de volgende feiten. Onder de hemel is er geen enkele natie zo kuis, als die van Ben

---

[156] H. 15.

[157] H. 90.

[158] Ibid.,: 151, 152. [Hier wordt de New Atlantis zo weergegeven, alsof die de letterlijke vraagstelling bevatte. Dat is niet het geval. De feitelijke passage luidt namelijk: “Tussen andere gesprekken door, vertelde ik hem op zekere dag dat ik zeer aangedaan was door het verhaal dat ik van enkelen uit het gezelschap gehoord had over hun gebruik om het familiefeest te houden, want, dacht ik bij mijzelf, ik had nog nooit eerder vernomen van een plechtigheid waarin de natuur zozeer op de voorgrond stond. En omdat de voortplanting van gezinnen voortkomt uit gemeenschap binnen het huwelijk, wilde ik graag van hem weten welke huwelijkse wetten en gebruiken zij hadden en of zij het huwelijk goed in stand hielden en aan één vrouw gebonden waren. Want waar een populatie zo onder druk staat als ook bij hen het geval leek te zijn, mag men er gewoonlijk meer dan één vrouw op nahouden. Hierop zei hij:”, et cetera. Zie mijn vertaling dienaangaande op www.archive.org; vert.].

Salem, zo vrij van vervuiling en smerigheid. Het is de maagd van de wereld. Wanneer de geest van hoererij moet worden gerepresenteerd door een ‘smerig en lelijk Ethiopië’, dan zou de geest van kuisheid van Ben Salem verschijnen in de gelijkenis van een schone, prachtige cherubijn. Er zijn geen losbandige vrouwen, courtisanes en soortgelijke. Dezen worden veracht door de mensen van Ben Salem, en zij verbazen zich erover dat Europeanen een ergernis ondersteunen en toestaan die zo schadelijk is voor het leven en de gezondheid van de inwoners. Zuiverheid in het huwelijksleven wordt eveneens in acht genomen. ”Want wie onkuis is, kan zichzelf niet achten. En de achting die men iemands Zelf bewijst, is naast religie de belangrijkste beteugeling van alle ondeugden.”[159] De huwelijkse relatie is de heiligste in het leven. Polygamie wordt niet beoefend. Dat zou niet in harmonie zijn met de geest van het gezin. Toestemming van de ouders is nodig voor een wettig huwelijk.

Nu zult u zich herinneren, dat de *Christianopolis* denkbeelden weergeeft die bijna identiek zijn aan deze.[160] “De glorie van een overwinning over de hartstochten”. Zuiverheid van persoonlijk leven, zowel in de ongehuwde als in de gehuwde staat, toestemming van de ouders van de zijde van de zich verbindende partijen, duurzaamheid en ernst van het huwelijk: het zijn de belangrijkste punten in beide gevallen. Slechts in één opzicht verschilt Bacons ideaal van dat van Andreae, en hier moeten wij opnieuw toegeven, net als in het geval van More en Campanella, dat de laatste hoger staat op de ethische schaal. “Ik heb gelezen”, zegt de spreker in de *New Atlantis*[161], “in een

[159] *New Atlantis*, 153.
[160] H. 18.
[161] *New Atlantis*, 154.

boek van een van uw mannen [duidelijk More][162] over een denkbeeldige federatie waar het het gehuwde paar wordt toegestaan elkander, voordat zij gaan trouwen, naakt te zien. Dit staat de inwoners van Ben Salem niet aan[163], want zij beschouwen het als verachtelijk om te weigeren na zo iets intiems te weten te zijn gekomen. Vanwege echter de vele verborgen gebreken in het lichaam van man en vrouw, weten zij een beschaafdere manier. Vlak bij elke stad namelijk hebben zij een aantal baden (die zij de vijvers[164] van Adam en Eva noemen), waar een van de vrienden van de man en een der vrienden van de vrouw hen elk afzonderlijk naakt mogen zien baden." Dit was voor Bacon een aanzienlijke middenweg, of een compromis tussen de strikte 'eugenetische' denkbeelden van More, en zijn eigen ideeën over goed gedrag.

Een paar andere kleine punten van overeenkomst zullen we nu noemen, voordat wij overgaan tot de belangrijkste kwestie, namelijk die van het oprichten van een college.

Beide regeringen hebben een uitgesproken mening over de gezondheidsvoorschriften en sanitaire omstandigheden. In de *New Atlantis* wordt de scheepsbemanning gedesinfecteerd - toegegeven, niet zeer grondig - voordat ze aan land gaat.[165] De stad is voorzien van baden[166] voor gezondheid en reinheid. De *Christianopolis* heeft niet alleen baden, maar ook een uitgebreid

---

162 [De auteur geeft hier 'More' tussen liggende streepjes. Duidelijk zijn in plaats daarvan haakjes nodig, omdat de vermelding geen deel uitmaakt van de *New Atlantis*; vert.].
163 [Feitelijk staat in de *New Atlantis*: "Dit staat hun niet aan"; vert.].
164 [Ibid., feitelijk: "baden"; vert.].
165 *New Atlantis*, 132.
166 Ibid., 157.

rioolstelsel[167], en de autoriteiten zijn er zeer op bedacht dat de burgers niet door gasten besmet worden.[168]

Soortgelijke uitingen doen zich voor in verband met de regels van gastvrijheid jegens vreemdelingen. Bij zijn eerste ontmoeting met de inwoners van de *Christianopolis* geeft de zeeman die schipbreuk heeft geleden ons de volgende informatie: "Hij leidde mij naar de stad waar ik volgens hem goed zou worden opgenomen, overeenkomstig de gewoonlijke liefdadige vriendelijkheid die in zijn land betoond wordt jegens onfortuinlijke vreemdelingen. Ik kon slechts antwoorden met: 'Dank en lof zij God'." In de *New Atlantis*[169] wordt aan de bezoekers in de terugblik op de vroegere geschiedenis van de staat verteld: "Want allereerst heeft hij - de koning, alle menselijke aspecten veiliggesteld, door te bevelen dat er voorzieningen worden getroffen voor het lenigen van de nood van kommervolle vreemdelingen, waarvan gij een proeve hebt gehad." Op welke woorden", zo is ons verteld, "(en daar was alle reden toe) wij allen opstonden en bogen."[170]

Doch de *New Atlantis* is voornamelijk belangrijk, en is hoofdzakelijk beroemd geworden, vanwege het beeld dat geschilderd werd en de beschrijving die van een "college" werd gegeven - een groep geleerde en capabele mannen, toegewijd en samen toewerkend naar een gezamenlijk doel -, het verkrijgen van kennis via het experiment, het verrijken van de voorraad aan informatie in de wereld via het proces van onderzoek in de natuur, en het in haar ontdekken van de waarheden en beginselen die er in alle tijden al zijn geweest. Aan Bacon wordt gewoonlijk toegeschreven dat hij het totale ontwerp heeft

---

[167] H. 95.
[168] H. 97.
[169] H. 3.
[170] [Feitelijk staat in de *New Atlantis*: "*Onze wetgever echter maakte zijn wet van een ander kaliber. Want allereerst heeft hij (...)", etc.; vert.]*.

gemaakt, en in zijn eentje verantwoordelijk was voor het stichten van dergelijke colleges, academies en gemeenschappen in Engeland. Het is niet zozeer zijn ontwerp van een compleet college dat zo geprezen werd, noch ook de individuele experimenten of de onderzoekslijnen die hij voorstelt. Van de laatste zijn sommige namelijk visionair gebleken, onpraktisch en niet algeheel wenselijk; en andere waren niet origineel, maar ontleend aan More, Roger Bacon en andere vroegere onderzoekers in Engeland. Het is veeleer de suggestie dat een dergelijk instituut wenselijk zou zijn en tot goede resultaten zou leiden.

Net als de andere utopieën die wij hebben behandeld, vertegenwoordigt dit, en misschien zelfs in veel hogere mate, het favoriete werk van de auteur. Het lijdt geen enkele twijfel dat Bacon de *New Atlantis* - voor zover het voltooid is - een van zijn belangrijkste producties achtte, omdat het de beginselen belichaamde die hij in jaren van experimenteren had ontwikkeld. Toch is de *New Atlantis*, behalve dat het een fragment is, geen complete beschrijving van een goed uitgebalanceerde stad in dezelfde zin als de *Christianopolis* dat is. In de eerste wordt aan bepaalde elementen, die niet altijd essentieel zijn, zeer veel belang gehecht. Bijvoorbeeld aan de geschiedenis van het grote Atlantis, terwijl andere factoren die voor een ideale staat noodzakelijker zijn, volledig worden weggelaten. Er wordt weinig of geen melding gemaakt van onderwijs aan de kinderen en de jeugd, van beroepen van de burgers, en van kwesties uit het dagelijkse leven. Deze moeilijkheid zou naar alle waarschijnlijkheid niet worden verholpen, zelfs wanneer het werk afgerond was volgens de plannen van de auteur. Rawley vertelt ons namelijk op de titelpagina[171]: “Zijne heerschap dacht eveneens in de huidige fabel een bouwwerk aan wetten te hebben samengesteld, van de beste staat of vorm van een confederatie.” En het lijkt waarschijnlijk dat het wetsstelsel het

[171] *New Atlantis*, 127.

werk zou hebben voleindigd. Dit past heel goed bij Bacons eigen leven en belangstelling. Het verslag over zijn leven in de autobiografische verklaring, die reeds genoemd is[172], toont de twee doelstellingen van zijn leven, namelijk het bieden van voordeel aan de mensheid door het vestigen van een nieuw systeem van experimentele filosofie, en door een studie van alle wettelijke voorwaarden. Indien de *New Atlantis* voltooid was geworden, zou het tweede oogmerk vervuld zijn via het wetsstelsel, terwijl de voornaamheid van het eerste heel duidelijk tot uitdrukking komt in de achting die jegens het college betoond wordt, en de doelstelling die eraan wordt toegeschreven.[173] “De kennis van onze stichting is de kennis van de oorzaken en geheime bewegingen der dingen en de uitbreiding van de grenzen van het menselijke rijk, opdat alle dingen mogelijk worden.”[174] “Het kwam zo uit, dat zich in een van de boten een van de wijze mannen bevond van de Sociëteit van het Huis van Solomon[175], welk huis of college[176] het ware oog van het[177] koninkrijk is.”[178] “Gij zult begrijpen, dat van alle uitmuntende daden van die koning er een was die boven alle uit stak. Het was de oprichting en instelling van een orde, of sociëteit, die wij het Huis van Solomon noemen - de edelste stichting die naar onze mening ooit op aarde was, en de lantaarn van dit koninkrijk. Het is opgedragen aan de studie van de werken en schepselen van God.”

---

[172] p. 36 van dit hoofdstuk.
[173] Ibid., 156.
[174] Ibid., 137.
[175] [Op een andere plek in de *New Atlantis* wijst de gouverneur erop, dat sommigen ten onrechte denken dat de schrijfwijze niet 'Saloman' maar 'Solomon' (Nederlands: 'Salomo') zou moeten zijn. Bacon gebruikt vervolgens verderop in het manuscript echter een aantal keren 'Saloman' naast 'Salomon'; vert.].
[176] [Het origineel voegt hier in: “, mijn waarde broeders,”; vert.].
[177] [Het origineel spreekt over “this kingdom”, ‘dit koninkrijk’; vert.].
[178] Ibid., 145.

Dit doel van het college, namelijk de richting waarin onderzoekingen gedaan moeten worden, en de methoden waarbij resultaten moeten worden verkregen, wordt in meer detail vermeld in latere pagina's van de *New Atlantis*. Wij zullen ons slechts tot die zaken beperken welke sinds Bacons tijd praktisch zijn geworden.

De inrichting van het Huis van Salomo[179] - het College van het Werk van Zes Dagen - is niet ingewikkeld. Het werk is ingedeeld. Bepaalde stafleden, zogeheten fellows, worden op gezette tijden de wereld ingezonden. Het is hun opdracht de landen te bezoeken waar zij naartoe worden gestuurd, de omstandigheden die daar bestaan te onderzoeken, de verbeteringen en veranderingen op te tekenen, met name in de "wetenschappen, kunsten, fabricages en uitvindingen", en boeken, patronen en instrumenten van allerlei soort mee terug te brengen. Ze zijn goed voorzien van geld, zodat alles van waarde door hen verkregen kan worden. Hun verslagen en aankopen worden door andere leden van het college thuis onder de loep genomen. Onder hen lezen sommigen de boeken en testen de waarde van experimenten; anderen voeren nieuwe experimenten uit die op de resultaten van de voorgaande gebaseerd zijn. Sommigen verzamelen de resultaten en zetten ze in tabellen, et cetera. Het materiaal waarmee zij feitelijk omgaan, bestrijkt een breed gebied. Observatie van wind, weer en hemellichamen; analyse van grondsoorten en hun toepassing bij het opstuwen van planten; de studie van bomen en struiken om ze te verbeteren en zodat het fruit kan worden aangewend; studie van de gewoonten van bijen en zijdewormen; het toebereiden van dranken - wijn, bier, et cetera - en medicijnen en brouwsels voor het herwinnen van de gezondheid; het ontleden van de lichamen van dieren, met het oog op het verkrijgen van kennis van het menselijk lichaam. In de mechanica zijn er

[179] *New Atlantis*, pp. 146, 156 e.v.

experimenten met bewegingen in lucht en water, krachten en projectielen; zelfs eeuwigdurende bewegingen.[180] Er is de studie van geluid, licht en reuk, wat resulteert in nieuwe schalen, kleuren en geuren. Voor het uitvoeren van deze onderzoeken zijn grote, uitgebreide vertrekken ingericht. Diepe grotten en hoge torens, laboratoria, geluidshuizen, parfumhuizen, perspectivische huizen, motorhuizen, et cetera, elk uitgerust volgens de laatste modellen.

Betreffende hetgeen Andreae moet bijdragen in deze richting, maakt Guhrauer[181] de volgende opmerking, refererend aan de *Christianopolis*: “Hier worden de beginselen van werkelijke natuurwetenschap gebaseerd op observatie en experiment, tezelfdertijd door Bacon vastgesteld, toegepast op uiteenlopende terreinen. Wat verrassend is, is dat wij het plan zien van een academie of college voor de natuurwetenschap en de wetenschappen en kunsten die ermee verbonden zijn, met collecties van voorwerpen, tuinen, en in heldere kaders voorgesteld als vestigingen. En dit lang voor het beroemde fragment[182] van de Bacon van Verulam die in soortgelijk kostuum gekleed was, dezelfde doeleinden najoeg, lees: voor de *New Atlantis* gepubliceerd was, welke laatste later gewoonlijk beschouwd wordt als de eerste aanzet tot het vestigen van de natuurwetenschappelijke academies en colleges.”

Nu is het volstrekt waar, dat Bacon en Andreae vrijwel hetzelfde type man waren, en dat hun belangstelling soortgelijke lijnen volgde. Beiden kwamen in aanraking met de mensheid en de beschaving; de een als advocaat, de ander als prediker. Beiden kregen de toestand van de maatschappij onder ogen en verlangden er een verbetering in aan te brengen, omdat

---

[180] Dit was een favoriete poging onder alle experimentatoren. Comenius wijdde een aanzienlijke tijd aan de kwestie.
[181] Geciteerd in Gussmanns artikel 467.
[182] [Onduidelijk; vert.].

zij een aanvoelend en tegelijkertijd agressief temperament hadden. Beiden waren zij universitair geschoolde, onverzadigbare studenten, openstaand voor alle denkbeelden die verkondigd werden. Hoewel zij woonden en geboren werden in verschillende landen, ademden beiden dezelfde atmosfeer en de vigerende gedachtengebieden. Het is beslist een feit, dat in hun studies hun aandacht herhaaldelijk werd getrokken naar de onneembare moeilijkheid om kennis te verwerven via de middelen die tot dan toe tot hun beschikking stonden. Vandaar dat men goed kon zien hoe zij op ongeveer dezelfde resultaten uitkwamen, hoewel zij geheel onafhankelijk van elkaar werkten. Doch de zeer opvallende overeenkomst tussen de plannen en schetsen, ook zichtbaar in enkele details van de instituten die zij propageerden, doet je afvragen of de feiten niet rechtvaardigen om uit te gaan van meer dan toeval. In vergelijking met de denkbeelden van Bacon aangaande zijn college, zoals eerder aangehaald, hebben wij het volgende van Andreae[183]: "Het is tijd dat wij naar het echte centrum van de stad gaan dat, als het ware, de ziel van de stad is en leven en inspiratie op deze overbrengt." Bacon noemt zijn college het "oog" van Bensalem. En[184]: "Nooit heb ik iets dergelijks gezien. Zo veel menselijke volmaaktheid verenigd op één plek." Wat betreft de richtingen waarin voortgezet onderwijs uitwaaiert, dingen werkelijk gedaan worden, en experimenten uitgevoerd, heeft zeer veel in de *New Atlantis* zijn tegenhanger in de *Christianopolis*. Andreae's hoofdstuk over de astronomie[185] schetst de studie van de hemellichamen, hun afstanden en afmetingen, planeetbanen en eclipsen. De landbouw en veeteelt[186] worden niet alleen beoefend, doch ook tot een systematische studie gemaakt. De afdeling wordt geleid door een man die "buitengewoon goed ingevoerd in de wetenschap

---

[183] H. 26.
[184] H. 26.
[185] 57.
[186] H. 8.

van de landbouw, veeteelt en veefokkerij" is. Het gebruik van kunstmest wordt goed begrepen, alsook de tijden waarop het het beste op de ontgonnen velden kan worden toegepast. Behalve de tuin achter ieder woonhuis[187], die dient om de plek mooi maken en te versieren, alsook om de gezondheid van hen die hem bewerken, te bevorderen, zijn er tuinen[188] in verband met het college, die "meer dan duizend varianten aan planten bevatten, en een levende botanietekst genoemd kunnen worden". Sommige ervan zijn slechts ter versiering bedoeld, andere worden voor voedsel gebruikt, terwijl weer andere naar de drogisterijen worden gebracht, om tot medicijnen verwerkt te worden. De *New Atlantis* zegt over de planten en kruiden[189]: "Vele ervan bewerken wij zo, dat zij voor medicinaal gebruik geschikt worden"[190], en[191]: "Wij bezitten verdeelpunten en winkels voor medicijnen. Daaruit kunt gij gemakkelijk de conclusie trekken dat - als wij zo'n verscheidenheid aan planten en levende wezens hebben, meer dan gij in Europa[192], de plantaardige middelen, medicijnen en bestanddelen van medicijnen eveneens in een des te grotere verscheidenheid aanwezig moeten zijn." Om terug te keren naar de *Christianopolis*: de tuinen zijn goed gerangschikt, waarbij iedere klasse van planten zijn eigen juiste plaats heeft. En het is vooral duidelijk, dat deze akkers er allemaal zijn voor experimentele doeleinden, want grote tuinen bevinden zich buiten de stadsmuren, waar voedselstoffen worden geteeld in geschikte hoeveelheden om er de stad mee te voorzien. In de collegetuinen treft men ook vogels en bijen aan, "die met grote zorg worden bewaakt". De praktijk van ontleding voert men

[187] H. 23.
[188] H. 94.
[189] *New Atlantis*, 158.
[190] [De slotaanhalingstekens ontbreken; vert.].
[191] Ibid., 160.
[192] [Het origineel van Bacon geeft hier vervolgens: "(wij weten namelijk wat gij hebt)"; vert.].

ook uit, en men bestudeert de beginselen der anatomie[193], in een speciaal uitgeruste afdeling. Net als in de *New Atlantis* worden de lichamen van dieren tot onderwerp[194] gemaakt, en de informatie die aldus verkregen wordt, wordt gebruikt om de kennis der anatomie te vergroten, "aangezien niets ter wereld zo mooi is als de werkplaats van het menselijk lichaam"[195], dat zij een miniatuur van het universum noemen. Ons wordt verteld: "Zij hebben een plaats die speciaal gewijd is aan het ontleden van dieren. In deze handelwijze om de zetel van lichamelijke kwalen te vinden en het pogen de natuur bij te staan, kon niemand iets verkeerds zien, behalve wanneer hij, samen met de barbaren, het onnodig vindt om zichzelf te kennen. Zelfs onder personen die zichzelf als geleerden beschouwen, zijn er, die niets weten over waar zij leven, ademen, spijsvertering hebben of zich ontlasten, behalve dan dat het ergens binnen in hun huid is. Doch de leraren van de *Christianopolis* tonen de jeugd de verrichtingen van het leven vanuit de organen der dieren, en soms ontleden zij een menselijk lichaam, hoewel dit zeldzaam is."

Aan mechanica geven zij hun passende aandacht, evenals aan vakbekwaamheden. Natuurkundige en chemische laboratoria dienen als workshops om nieuw uitgevonden instrumenten uit te proberen. Men bewerkt mineralen en metalen. "In het oostelijke deel van de stad zijn de zeven winkels die zijn toegerust om metalen te smelten, te hameren, te vormen en te gieten. Vooral hier ziet men het onderzoek aan de natuur, aangezien alles wat de aarde in zijn ingewanden bergt, onder de invloed van de wetten en instrumenten der kunst wordt gebracht. Van de mannen verwacht men niet, dat zij als beesten aan het werk gaan zonder kennis. Zij zijn reeds lang geleden door een zorgvuldige kennis - cognitio - geïnspireerd betref-

---

[193] H. 46.
[194] [Lees: 'onderwerp van onderzoek'; vert.].
[195] [Hier ontbreken de slotaanhalingstekens. De auteur is hiermee erg onduidelijk; vert.].

fende de aangelegenheden van de natuurwetenschap, en vandaar scheppen zij genoegen in de ingewanden der natuur. Tenzij gij luistert naar de redeneringen, en de anatomie van de macrokosmos nadert bekijkt, denken zij dat zij u niets hebben verteld en onderwezen. Tenzij gij vaststelt door middel van experimenten, en correcties maakt met betere instrumenten om de kunsten te verbeteren, zijt ge van geen enkele waarde. In zulk een mate geven zij de voorkeur aan activiteit - res[196] - boven woorden. Want hier kan men ware en waarachtige chemie begroeten, en vrijelijk en ijverig naar haar luisteren. (...) In één woord, hier is de natuurwetenschap - de fysica - actief."[197]

Als een belangrijkere overeenkomst, moet het denkbeeld van het verkrijgen van kennis door inspiratie worden genoemd, de opkomst van het "licht". De *Christianopolis* zit vol verwijzingen daarnaar; soms zuiver gebruikt in religieuze zin, en weer met verwijzing naar een innerlijk licht, de geniale invallen. We kunnen een paar gevallen noemen. In de introductie[198]: "om de terugkeer van het licht"; "dat God het toestond dat duisternis neerviel op de denkvermogens van de goddelozen"[199]; "Het licht van de nieuwe religie kwam weer bij ons op"[200]; "De bedrieger kan niet diegenen weerstaan, die een hoger licht in zich hebben"[201]; "Zij onderkennen hun fout, of het gebrek aan licht in hun ziel"[202]; "Zij trachten zichzelf te herinneren aan het eeuwige licht"[203]; "Wij geloven in een eeuwigdurend leven waarin wij volmaakt licht, tevredenheid,

[196] [Latijn, 'feit', 'daad'; vert.].
[197] H. II.
[198] p. 2.
[199] p. 3.
[200] p. 4.
[201] p. 5.
[202] p. 10.
[203] H. 25.

rust, wijsheid en vreugde zullen bezitten"[204]; "Zij die niet weten wat zij willen, en aldus blinde gidsen zijn, die zichzelf ermee vleien dat zij veel licht bezitten, trekken anderen die nog blinder zijn dan zij, de afgrond in"[205]; "om het licht van de waarheid te bevorderen"[206]; "Zij zullen nooit berouwen, dat zij vanuit de duisternis het licht zijn binnengekomen".[207]

Uit de *New Atlantis* zullen slechts drie gevallen worden geciteerd, doch deze zijn belangrijk. Het enige doel waarom zij mannen uitzenden vanuit het college om vreemde landen te gaan bezoeken, is kennis. "Zo handhaven wij een handelsverkeer[208], niet om goud, zilver of juwelen, noch om zijdewaren, noch om kruiden; noch om andere belangrijke benodigdheden; doch slechts opdat Gods eerste schepping, zijnde het licht, licht ontvange, en wel uit de groei van alle delen der wereld."[209] De twaalf mannen die de wereld intrekken, worden de "kooplieden van het licht" genoemd, en: "Nadat wij dan met zijn allen diverse vergaderingen en raadplegingen hebben gehouden om de hiervoor genoemde verrichtingen en verzamelingen aan een nadere beschouwing te onderwerpen, geven drie genoten aan de hand daarvan richting aan nieuwe experimenten van een hogere orde, die nog dieper in de natuur doordringen dan de eerdere. Dezen noemen wij de lampen."[210]

Guhrauer zou in de verklaring die hierboven is aangehaald, nog verder hebben kunnen gaan. Niet alleen in de *Christianopolis* van 1619, maar ook in de *Fama*, die negen jaar eerder werd

---

[204] H. 28.
[205] H. 18.
[206] H. 29.
[207] H. 34.
[208] [Feitelijk staat in de *New Atlantis*: "Maar gij ziet eraan dat wij het handelsverkeer handhaven"; vert.].
[209] *New Atlantis*, 147.
[210] *New Atlantis*, 164.

geschreven, en in diverse tussenliggende werken, vinden we hetzelfde plan. De Fraternitas is een gezelschap mannen die met elkaar verbonden zijn vanwege hetzelfde doel dat in de *New Atlantis* werd voorgesteld: "om een algemene hervorming door te voeren"[211], en "een algemene hervorming divini et humani"[212]; "om de geheimen der natuur te ontdekken"[213], en de mens op de gehele aarde te bestuderen[214].[215] Deze broederschap, beginnend met slechts vier leden, werd later vergroot tot acht: "allen vrije mannen via wie een hoeveelheid kennis kan worden verzameld van al hetgeen de mens mag hopen".[216] Het college wordt dat van de Heilige Geest genoemd. De leden ervan reizen naar het vasteland en leren in vreemde landen wat zij kunnen, doch keren ieder jaar op een vastgestelde datum terug naar het college om verslag te doen, of een vervanger te sturen wanneer zij niet in staat zijn te komen.[217] Dit zijn de hoofdpunten van de *Fama* en het lijkt erop, dat het ook de elementen zijn van Bacons College van Zes Dagen.

Een paar zaken van belang kunnen we nog noemen, waarin de *Christianopolis* en de *New Atlantis* aanzienlijk van elkaar lijken te verschillen, of die door de twee schrijvers vanuit een verschillend gezichtspunt zijn beschouwd. Het denkbeeld omtrent vrijheid, dat zo vaak terugkeert en zo vaak wordt benadrukt in de *Christianopolis*, speelt niet zo'n belangrijke rol in de *New Atlantis*, en zelfs het politieke concept van de staat is niet zo democratisch als verwacht had mogen worden. Het regeringsontwerp in laatstgenoemde is monarchistisch en nogal gecentraliseerd. Doch wij moeten bedenken, dat Bacon de

---

211 p. 3.
212 p. 12.
213 p. 30.
214 [Hier ontbreken aanhalingstekens;vert.].
215 p. 4.
216 p. 1.
217 p. 13.

nauwste vriendschapsbanden onderhield - en had onderhouden - met de koning van Engeland, en steun of tegenwerking mocht verwachten, al naar gelang zijn werken overeenkwamen met de goed- of afkeuring van de laatste. En de Stuarts waren niet zodanig, met hun denkbeelden over Goddelijk Recht, dat zij blij zouden zijn met het denkbeeld van een ideale staat waarin vrijheid en democratie te zeer benadrukt werden.

In de *New Atlantis* hebben we een lange beschrijving van de geschiedenis, vroege voornaamheid en het verval van de beschaving van Amerika, het grote Atlantis. Dit is een kwestie die, vanzelfsprekend ontbrekend in de *Christianopolis*, gemakkelijk verklaard kan worden vanuit de nauw banden die in Bacons tijd bestonden tussen Amerika en Engeland. De beschrijving van de kleren en kostuums die bij staatsaangelegenheden werden gedragen[218], corresponderen goed met de overvloedige en bonte kleuren van kledij in de 16e en 17e eeuw aan het hof. De *Christianopolis* is in dit opzicht eenvoudiger, en spreekt bij vergelijkbare gelegenheden, wanneer grote en goede mannen beschreven moeten worden, over het gezicht en de bebaarding, in plaats van over de kleding. Aan de andere kant verklaren Andreae’s belangstelling voor muziek en kunst, en het feit dat hijzelf muzikaal en kunstcriticus was, de nadruk die in zijn utopie op de kunst, de muziek en het lied gelegd wordt. Dergelijke bewijzen van de persoonlijkheid en omgeving van de twee auteurs zijn merkbaar in andere delen van hun ideale staten. Ze hoeven niet genoemd te worden.

In de voorgaande pagina’s is duidelijk gemaakt, dat in tegenstelling tot wat de meeste commentatoren op Bacon, te zeggen hebben, zijn utopie niet de eerste was die definitief een ideale staat uitstippelde die gebouwd was op de basis van de moderne filosofie, en dat zijn college voor wetenschappelijk

[218] *New Atlantis*, 154, 155.

onderzoek, dat gebaseerd was op een experimentele methode van denken, verscheidene jaren daarvoor werd voorafgegaan door een ander, dat net zo zorgvuldig was uitgestippeld en net zo compleet gedetailleerd was als dat van hem; en dat de elementen van het college aanwezig waren in de Fama, die een tiental jaren eerder werd gepubliceerd voordat de *New Atlantis* werd samengesteld, en reeds in 1610 circuleerde. Verder is een poging gedaan om aan te tonen dat het in het geheel niet onmogelijk is, dat Bacon deze werken kan hebben gekend, hetzij direct of indirect en dat een zorgvuldige vergelijking van de utopieën in kwestie, de aangelegenheid in het gebied plaatst van een sterke waarschijnlijkheid.

HOOFDSTUK III - DE CHRISTIANOPOLIS EN DE NOVA SOLYMA VAN SAMUEL GOTT

Het onmiddellijke effect van de *Christianopolis* in Duitsland was niet zo groot als verwacht had mogen worden. Het werk namelijk niet de blauwdruk voor andere werken van overeenkomstige signatuur, noch werd de publicatie ervan met een overdonderend enthousiasme ontvangen. Dit zal echter niet zo vreemd lijken, wanneer we bedenken dat Andreae op dat tijdstip nog niet zo goed bekend was als schrijver en slechts een lokale reputatie had als bekwaam man en kenner van sociale en religieuze toestanden. Zijn belangrijkste werken tot dan toe waren anoniem gepubliceerd, en hijzelf stond gedecideerd op de achtergrond. Nog een verklaring voor het feit dat het werk maar weinig succes boekte, kan worden gevonden in de gruwelen van de Dertigjarige Oorlog, met zijn algehele afslachting van burgers, de vernietiging van bezit, de verwoesting van hele delen van landen, en de bandeloosheid van de vitale kracht van de Duitse staten. Dergelijke condities waren niet bevorderlijk voor het samenstellen van 'ideale staten', noch bemoedigend om zelfs maar werken te bestuderen die erop gericht waren om de Kerk, de staat en het schoolsysteem te hervormen. Duitsland moest allereerst afdoende herstellen van de gevolgen van de oorlog om rustig een toekomstige verbetering te kunnen plannen. We zien dan ook, dat - terwijl More, een man van nationale beroemdheid, enthousiast door zijn eigen landslieden was ontvangen, gelezen werd, opnieuw werd uitgegeven, en zelfs uit het hoofd geleerd[219] - Andreae's *Christianopolis,* het werk van een bescheiden burger, pastoor en leraar in een kleine gemeenschap, werd opgeborgen en bijna verloren ging en vergeten werd.

In Engeland waren de politieke condities niet zo wanordelijk ten tijde van het publiceren van de *Christianopolis* en

---

[219] Morley, *Ideal Commonwealths,* Introduction, p. 7.

gedurende de enkele tientallen jaren die volgden. Het land was politiek instabiel, doch niet verwikkeld in een burgeroorlog. Integendeel hield de nationale geest zich juist bezig met problemen rond onderwijskundige en sociale verbetering. We zullen zien, dat Andreae's denkbeelden over onderwijs en wetenschap, zoals vervat in de *Christianopolis*, naar Engeland waren overgebracht door enkele van zijn vrienden en bewonderaars thuis, en dat de atmosfeer daar - meer dan in Duitsland - bleek bij te dragen aan hun verdere ontwikkeling en uiteindelijke praktische toepassing. Het is een opmerkelijk feit, dat het 17e eeuwse Engeland een aantal utopieën voortbracht. Of dit moet worden toegeschreven aan een speciale hang van de Engelse geest naar de utopie, dan wel moet worden verklaard uit de staat van religieuze opwinding van deze periode en de breed verbreide chiliastische hoop van de religieuze secten, valt moeilijk te beslissen.

Onder het half dozijn utopieën dat op Engelse bodem werd geproduceerd, maakt er één een bijzondere aanspraak op onze beschouwing. Ten eerste, omdat het bepaalde nieuwe kenmerken in de ontwikkeling van utopieën aantoont, en maar weinig is opgemerkt door diegenen die zich met dit onderwerp hebben beziggehouden; ten tweede, omdat er een nauw verband is met het werk dat het centrum vormt van de huidige discussie.

Nova Solyma verscheen anoniem in 1648. Het was in het Latijn geschreven, bestond uit zes boeken en droeg op het titelblad slechts de woorden:

Novea Solymae Libri Sex
Londoni Typis Joannis Legati MDCXLVIII

Het jaar daarop verscheen er een tweede uitgave, waarin de titel was aangevuld met de woorden: "Sive Institutio Christiani", gevolgd door een aanhef voor elk van de zes boeken. Ook

wordt vermeld dat het werk werd gedrukt voor Thomas Underhill, onder wiens boeken het gecatalogiseerd is in het British Museum. Aan de *Nova Solyma* schijnt verder geen aandacht te zijn besteed. We vinden er in de literatuur van die periode tenminste geen verwijzingen naar. Doch in 1902 verschijnen de volledige zes delen, vertaald in het Engels, vergezeld van een lange inleiding en met uitgebreide kanttekeningen. De uitgever van deze publicatie was de Eerwaarde heer Walter Begley. In zijn commentaren maakte de heer Begley een zeer gedegen vergelijking van de *Nova Solyma* met de diverse werken van John Milton, en citeerde hij ontelbare gedetailleerde voorbeelden van constructie, stijl, woordgebruik, fraseologie en gedachte, om te bewijzen dat Milton ook van dit werk de auteur was. Begley verdeelt zijn stelling in een serie bewijzen: bewijzen uit de muziek, de poëzie, de pedagogie, et cetera, en tot slot bewijs door eliminatie. In zijn conclusie zegt hij dan: “Het auteurschap van deze roman moet duidelijk worden beperkt tot een zeer kleine groep mannen. Noch Shakespeare, noch Bacon kon mogelijkerwijze een boek als dit hebben voortgebracht, zelfs wanneer de datering die veronderstelling zou toelaten. Niemand anders dan een eersteklas Latinist zou onze roman geschreven kunnen hebben. (...). In feite zou het boek niet geschreven kunnen zijn door enige toen levende Engelsman, behalve door mannen als Alexander Ross, Phineas Fletcher, dr. Duport, Thomas May, Thomas Farnaby, Andrew Marvell, Cleveland, Cowley, Crashaw, en mannen van dit kaliber aan eruditie. Laat nu iedere geleerde deze lijst met namen grondig beproeven, door de inhoud van de *Nova Solyma* - namelijk de toon, sentimenten, meningen, subliemheden in zowel proza als poëzie, volgehouden ernst, religieuze beginselen en onafhankelijke theorieën ervan -, en dan denk ik, dat deze namen zullen verdwijnen van de lijst van mogelijke kandidaten. Ze zullen één voor één worden uitgewied, tot allen vertrokken zijn.” Hij

concludeert, dat Milton daarom de auteur van het boek moet zijn.

Maar zuiver toevallig is bekend geworden, dat hoewel Milton het werk in bepaalde mate beïnvloed kan hebben, de ware auteur een geheel andere persoon was; een man van wie Begley waarschijnlijk nimmer gehoord had. Stephen K. Jones[220] verklaart, dat hij, terwijl hij bezig was met het collationeren van Baxters *Holy Commonwealth*, onder de boeken die voor Thomas Underhill geprint waren, een lijstje van drie aantrof, waarvan de auteur Samuel Gott was. De eerste daarvan was de *Nova Solyma*.

Samuel Gott is een man die tegenwoordig vrijwel volledig onbekend is, en in geen van de encyclopedieën of geschiedenissen der literatuur genoemd wordt. Hij werd in 1613 geboren. Zijn vader, ook een Samuel Gott, was een handelaar in ijzer, en schijnt een man in tamelijk goeden doen te zijn geweest. In 1640 wordt zijn naam namelijk genoemd onder de kooplieden van wie de koning hoopte geld te lenen. De jongere Gott voltooide de Merchants Tailors School[221] en zette zijn opleiding voort aan het St. Catherine's college[222] in Cambridge. Hier behaalde hij de graad van bachelor in 1632. Het jaar daarop werd hij lid van de Society of Gray's Inn en werd in 1640 tot de balie toegelaten. Er is geen bewijs dat hij ooit in de rechten werkzaam was, maar na de dood van zijn vader in 1642 trouwde hij, trok zich terug op een landgoed op het platteland en leefde daar teruggetrokken tot kort voor de tijd waarin de

---

220 *The Library*, juli 1910, p. 225.

221 [Lees: 'Merchants Taylors' School'. Een van de gerenommeerdste Engelse jongensscholen, gesticht in 1561. De auteur vermeldde: "Merchants Taylors School", dat hij met de pen verbeterde tot "Merchants Tailors School". In beide gevallen foutief dus; vert.].

222 [De auteur vermeldt: "St. Catherine's college". Dit moet zijn: 'St Catherine's College'; vert.].

Stuarts terugkeerden. Na een paar jaar in Londen te hebben verbleven, gedurende welke tijd hij tot ‘Ancient’[223] benoemd werd, trok hij zich weer terug in zijn huis in Battle, waar hij naar alle waarschijnlijkheid bleef tot aan zijn dood die plaatsvond in 1671.

Begley spreekt[224] in zijn argumentatie voor het auteurschap van Milton van de *Nova Solyma* over de prominente rol welke in die tijd in Engeland gespeeld werd door vier mannen, allen nauw bevriend en kennissen van Milton. Wij nemen de gelegenheid te baat om deze mannen, John Dury, Samuel Hartlib, Theodore Haak en William Petty, in het volgende hoofdstuk van dichtbij te beschouwen. Zij waren allen levendig geïnteresseerd in het onderwerp van onderwijs in het algemeen. Zij waren degenen, die het onderwerp van het stichten van een genootschap voor de studie van de natuurwetenschappen bleven bevorderden. Milton wijdde zijn *Tractate on Education* in 1644 aan Hartlib. Milton raakte steeds meer geïnteresseerd in het denkbeeld van een “hervormingswerk”, en presenteerde in 1647 aan het High Court van het parlement bepaalde overwegingen aangaande hervormd onderwijs en het aanpakken van openbare kwaden, opdat dit Gods “universele Koninkrijk” en de algehele geloofsgroep van Zijn heiligen zou bevorderen. Dit zijn frasen die in de *Nova Solyma*[225] staan. Ze zijn, zoals Begley opmerkt, favoriete uitdrukkingen bij Hartlib en Dury in hun leerstelling van eenheid onder de Kerken. Hartlib bereidde in 1649, het jaar na de eerste uitgave van de *Nova Solyma*, een werk van Dury voor, waarin laatstgenoemde begint met te zeggen: “Wij [verwijzend naar zijn groep van onderzoekers] zijn vóór het

---

[223] [Oude term voor de drager van een vaandel. De term hoort bij een zeer oude Engels vorm van juridische instituten, de zogeheten ‘Inns of Chancery’, ofwel Hospida Cancellarie. Een kanselarij dus, of griffie; vert.].
[224] I, 311 e.v.
[225] I, 86.

ontwerpen van een openbare hervorming. Hierin is iedereen op de een of andere manier zoal niet actief, dan toch betrokken; sommigen meer, anderen minder; sommigen voor zichzelf, anderen op een openbare wijze.” Nu had, zoals gezegd is, Gott zijn graad in Cambridge in 1632 behaald. Dit was ook het jaar waarin John Milton zijn opleiding afrondde op dezelfde school. Er kan nauwelijks enige twijfel over bestaan, dat Gott gedurende de jaren daarna bekend was met, en nauw verbonden met dezelfde groep mannen als Milton, vooral aangezien hij voortdurend aan dezelfde problemen werkte (zijn auteurschap van de *Nova Solyma* bewijst dit) die hun geest bezighielden. Maar juist deze mannen waren de grootste bewonderaars van Comenius en zijn denkbeelden over zulke onderwerpen (Comenius, de vriend en medewerker van Andreae), en correspondeerden zelfs met Andreae.[226] Vandaar alle argumenten die door Begley geuit zijn (en dat zijn er vele), om te bewijzen dat Milton de *Nova Solyma* heeft geschreven omdat hij Hartlib, Dury en de anderen goed kende, en omdat zovele van de denkbeelden die het werk bevat duidelijk die van hen zijn. Dit argument en getuigenis heeft nu een dubbele uitwerking in het bewijzen van de verbinding tussen de *Nova Solyma* en Andreae, aangezien Gott via deze mannen een directe band had met Andreae en zijn groep.

De utopie die nu bekeken wordt, toont een aantal verschillen met alle die eraan zijn voorafgegaan. Het is niet een korte samenvatting van wetten, onderwijs, religie en gewoonten - een beschrijving van omstandigheden in een ideale stad, met het voor de hand liggende en enige doel om deze bekend te maken. Doch in de *Nova Solyma* hebben we een lange romance, met diverse karakters en voorvallen - liefde, rivaliteit, beroving, bloedvergieten, optochten en feesten, met scènes die zich over verschillende landen, zelfs continenten uitstrekken; alle verwoven en gecombineerd in een verhaal met tamelijk moderne

[226] M.C.G., 2, 236.

tendensen. Toch is het door en door didactisch, en opgetrokken op een onderwijssysteem, een morele en een religieuze code die altijd waarneembaar zijn. Dat Gott bepaalde waarheden meent te onderwijzen, en ze zo ongeveer in het gewaad van romantiek hulde om het geheel tot gemakkelijke en interessante lectuur te maken, blijkt duidelijk uit de titels van de zes boeken die op de eerste pagina van de tweede (1649) editie worden vermeld. Voor de auteur worden de belangrijke feiten opgesomd: 1) De jongens, 2) de schepping van de wereld, 3) de jeugd), 4) zonde, 5) de leeftijd van de volwassene, 6) de verlossing van de mens. In feite bevatten deze losse woorden de kern van de respectieve boeken.

Doch zelfs dit gewaad heeft bepaalde interessante kenmerken die niet zuiver decoratief zijn. Twee jongemannen, studenten in Cambridge, hebben gehoord van de beroemde republiek in het oosten, en aangezien zij vervuld zijn van een verlangen om uit de eerste hand iets over die plek te leren, vertrekken zij zonder de instemming van hun ouders en arriveren zij in Nova Solyma, nadat zij onderweg een jongeman in dienst hebben genomen die de zoon blijkt te zijn van de belangrijkste heerser van de stad, en de held van het verhaal. Hier mag worden opgemerkt, dat Nova Solyma klaarblijkelijk gelegen is op de plek van het bijbelse Jeruzalem. Dit wordt niet met zoveel woorden uitgesproken, maar verscheidene verwijzingen suggereren het wel sterk. De jonge Cambridge-studenten[227] schepen zich, net als hun vader[228], bij vertrek uit Dover in naar Joppa, wat de dichtstbijzijnde haven bij Jeruzalem is. In het tweede geval dat hierboven genoemd is, wordt de reis van Joppa naar Nova Solyma te paard gemaakt, en neemt die een belangrijk deel van een dag in beslag. Aangezien de afstand ongeveer dertig tot vijfendertig mijl is, kan dit ongeveer kloppen. De beschrijving van de plaats komt overeen met die van Jeruzalem, dat op een

[227] I, 98.
[228] II, 181.

heuvel (mogelijk op heuvels) gebouwd is.[229] De muren “staan vierhonderd vierkante voet”[230], en er zijn twaalf poorten, genoemd naar de twaalf stammen. (Zie ook Ezechiël 48:31, en Openbaringen 21:12). Verder staat er: “Niet een spoor van het oude Solyma resteert, doch zijn gloriën worden vernieuwd op een grotere schaal.” Bovendien keerden de Joden na hun bekering terug naar de stad Jeruzalem, en dit was de indicatie van het millennium.[231]

Om het verhaal voort te zetten: deze jongemannen worden gastvrij opgenomen en krijgen de beginselen bijgebracht waarnaar de inwoners van Nova Solyma hun leven richten. De bezoekers maken vele fouten, en worden bij die gelegenheden door hun gastheer vriendelijk gecorrigeerd. In de loop van hun verblijf bezoeken zij scholen en krijgen zij informatie over het onderwijssysteem - elementair en voortgezet - waarmee de jeugd wordt opgeleid. Zij wonen ook feestelijkheden en vieringen bij en zijn getuige van scènes aan het sterfbed en begrafenissen, en raken bekend met een representatief aantal mensen in de stad. Een liefdesaffaire, waarvan het begin dateert van de eerste dag die zij in Nova Solyma doorbrengen, blijft door het hele verhaal heenlopen, en mondt uit in het huwelijk van de twee jongemannen met de dochters van hun vriend en gastheer - de belangrijkste leider. Dit is heel in het kort de romance, die qua tijd precies een jaar in beslag neemt, waarbij de jaarlijkse show die direct na de algemene verkiezing plaatsvindt, gebruikt wordt om het verhaal zowel te introduceren als af te sluiten. De gebeurtenissen zelf, geenszins slaapverwekkend verteld, worden afgewisseld - zelfs onderbroken - door lezingen, religieuze leringen, morele cursussen, het oplezen van gedichten, door hymnen en liederen. Individuen vertellen de uiterlijke gebeurtenissen van hun leven, en ook hun

---

229 I, 78.
230 [“stand four square”. Vertaling onzeker; vert.].
231 Vergelijk Lukas 19:44.

innerlijke ervaringen. Via deze middelen raken wij vertrouwd met de geschiedenis van de staat, en de feiten en beginselen die de auteur aan ons bekend wil maken, zoals de juiste verhouding die tussen man en vrouw behoort te bestaan, het onderwerp van scholing, de verhouding van het individu tot de staat, en het buitengewone belang van een zuiver, religieus leven. Het is de bedoeling van dit hoofdstuk om de leringen van de *Nova Solyma* samen te vatten, en ze in essentie te vergelijken met die van de *Christianopolis*, waarmee ze zoveel gemeen hebben, en op welke ze gebaseerd lijken te zijn.

Men kan goed veronderstellen dat Gott, die in hetzelfde land woonde als Bacon, wiens de *New Atlantis* een jaar of twintig eerder was gepubliceerd en thuis en in andere landen verwelkomd was met zulk een groot enthousiasme, zijn novelle zou modelleren naar de utopie van zijn reeds beroemde landgenoot. Het is hier niet de bedoeling om te ontkennen dat Bacons ideale staat zijn invloed had op Gott, en hem materiaal en ideeën hielp verschaffen. Er zijn talloze sporen van een dergelijke invloed in de vorm en in de inhoud van de *Nova Solyma*. Maar in het algemeen was Gotts onderwerp een geheel ander dan die van Bacon, en in zijn belangrijkste onderwerp heeft Gott een tamelijk ander model gevolgd. De belangrijkste punten in Gotts denkwijze waren noch de wet (waaraan Bacon de tweede helft van zijn werk van plan was te wijden, wanneer hij in staat was geweest het te voltooien), noch wetenschappelijke ontdekking en uitvinding als zodanig, aan de laatste waarvan hij echter enige aandacht besteedt als een element in zijn algemene en belangrijkste ontwerp. Gotts hoogste doel is het plan van een opvoedingssysteem, te beginnen met kinderen, en voortgaand door het leven, resulterend in een brede, volle en complete ontwikkeling voor het individu - op het terrein en in de richting waar het het beste wordt opgenomen dankzij natuurlijke talenten -, en aldus de gemeenschap capabele en energieke burgers verschaffend, die

bereid zijn om hun juiste verplichtingen jegens buur, staat en God na te komen. Hoewel het waar is, dat er geen specifieke opmerking wordt gemaakt betreffende de opvoeding van meisjes, is de implicatie zeer sterk dat zij niet verwaarloosd worden. De twee zusters van de held zijn namelijk goed opgevoed, goed ontwikkeld, zowel lichamelijk als geestelijk, en volledig geschikt om de mannen van het gezin en hun gasten gezelschap te houden. Bovendien staan de twee jongens van het gezin tot hun tiende jaar onder de gedeeltelijke macht en het leertoezicht van een matrone[232], wier ervaring gunstig wordt geacht voor hun vroege jaren. Op de pagina's waarnaar zojuist werd verwezen, vertelt zij de jongens een lang verhaal - een sprookje - om hun de lessen van goed en kwaad in te prenten, en te instrueren hoe zij tussen beide onderscheid moeten maken "met het kritische zintuig". Het is nauwelijks waarschijnlijk dat jongens, aangezien het belang van het onderwijs in die jonge jaren verscheidene keren wordt genoemd, aan onwetende en ongeschoolde handen zouden worden toevertrouwd. Daarom kan men niet volledig instemmen met Begley's verklaring[233], wanneer hij zegt, dat door het hele werk heen, en ook in voorafgaande geschriften van deze aard, "meisjes volledig genegeerd worden", ook al is de verwijzing naar hun onderwijs slechts impliciet.

Om dan verder te gaan: Gotts onderwijssysteem begint met de kinderen. De twee zoons van de hoofdman in de stad worden als voorbeeld genomen, aangezien de bezoekers - terwijl zij in de stad zijn - verblijven ten huize van laatstgenoemde, en vanzelfsprekend in contact komen met de leden van de kringen rond zijn gezin. Deze jongens zijn respectievelijk negen en tien jaar oud. Zij zijn onder de hoede geweest van zowel mannen als vrouwen, en hebben profijt van de vriendelijkheid van de ene,

232 I, 109-128.
233 I, 94; kanttekening.

en de standvastigheid van de andere[234] sekse. ”Zodra[235] kinderen op hun voeten kunnen staan en beginnen te lopen, wordt hun geleerd dat zij dat gracieus en krachtig moeten doen.” (...) “daarna beoefenen wij het hardlopen. (...) Dansen, zwemmen, boogschieten en dergelijke trainingen krijgen de aandacht.” (...) “En aldus houden wij er niet van, dat de Europeanen de cultuur beschouwen als hoofdzakelijk bestaande uit de prestaties en scholing van het verstand, en slaan nauwelijks acht op het lichaam; maar wij doen geen afstand, net als de barbaren, van alle mentale scholing en boekenkennis, aangezien wij hun hoge dunk delen van een sterk en duurzaam gestel. Wij volgen de glorieuze voorbeelden van de Grieken en Romeinen en besteden aandacht aan zowel geest als lichaam.” “[236]Ons hoogste streven[237] is het aanwakkeren van de vonk, tot een vlam van het genie dat in iedereen latent kan zijn. Wij kunnen namelijk niet hopen dat degenen die slechts de sleetse en vulgaire strevingen van de massa volgen, ooit dusdanig met enthousiasme kunnen worden aangestoken, dat zij enige waarlijk grote en edele daad aandurven - ik zal niet zeggen: doen. Ondertussen kruiden wij hun geest met het zout van de soberheid en zelfbeperking, opdat zij bij gebrek daaraan niet in de pompeuze zonden van de heidense wereld vervallen.”

Grammatica en wiskunde worden al vroeg bijgebracht, daar deze wetenschappen een nauwe band hebben met het dagelijkse leven. Ze werden zo objectief mogelijk onderwezen. Ook “koppelen ze gewichtigheid aan het op de juiste wijze uitoefenen van geloof en verbeelding.[238][239] Onzuiverheid en

[234] [“of either sex”. Vertaling onzeker. Feitelijk “van beide seksen”, maar dat is minder logisch; vert.].
[235] I, 91.
[236] [Hier onbreken aanhalingstekens; vert.].
[237] I, 93.
[238] I, 94.
[239] [Onduidelijk waar de slotaanhalingstekens moeten staan; vert.]

oneerlijkheid worden uitgeroeid, of liever gezegd, voorkomen door erop vooruit te lopen. De kinderen worden dus zó opgevoed, dat zij God aanbidden en hun land liefhebben, hun ouders en de ouderen eren, en elkaar met consideratie behandelen. Er wordt ook een poging gedaan om deze vorm van opvoeding toegankelijk te maken voor zoveel mogelijk kinderen. "Het is ons plan[240] om verstandige, ervaren mannen te hebben, die men kan bevragen en consulteren - die zogezegd onderwijsinspecteurs en onderwijsdirecteurs zijn. Behalve dezen laten wij regelmatig openbare lezingen houden in alle delen van het land. Niet alleen van religieuze aard, maar ook over ethiek, het gezinsleven en soortgelijke onderwerpen. Zo ziet u, dat ons onderwijs toegang geeft tot de familiekring, en zal het - hoewel het niet overal succesvol kan zijn - iemand die met ongewone vermogens begiftigd is, steunen, en zorgdragen voor zijn carrière. Ook mag iemand met natuurlijke gaven van een hogere orde niet onopgemerkt en genegeerd worden vanaf de verborgenheid van zijn geboorte, zoals elders zo vaak het geval is. Noch worden de minder begiftigden om die reden veracht, en onwaardig geacht voor een dergelijke onderwijs-kundige zorg. In hun geval getroosten wij ons zelfs een aparte inspanning, opdat zij op zijn minst kunnen groeien naar de volle grootte van hun vermogen."

Tot dusverre draaide de kwestie om het voorbereidend onderwijs thuis. De tweede fase in het onderwijs van de jeugd is de entree in de openbare academie.[241] Wij worden hiermee vertrouwd gemaakt, door de oudere broer en zijn twee bezoekende vrienden te vergezellen op het moment dat zij de tienjarige jongen meenemen naar het instituut om daar zijn entree te maken. Na wat wederzijdse begroetingen en inleidende opmerkingen, schetst de hoofdonderwijzer op verzoek van de bezoekers hun methode en opleidingen. Hij

[240] I, 96.
[241] I, 129.

begint[242] met: “In hun ijverige onderzoek naar hoe dat het beste op een gedegen basis kon worden gedaan, stelden de stichters het onderwijs van onze republiek voorop bij alle middelen om dat doel te bereiken. Zij waren van mening, dat goede wetten, een effectief leger, en alle andere verdedigingen van een staat, betrekkelijk vergeefs zijn wanneer gehoorzaamheid en goedgunstigheid en de andere deugden die bijdragen aan het welzijn van de mensheid, niet al vroeg in het denkvermogen van de jongeren worden ingeprent. (...). Daarom spaarden zij vaardigheid noch inspanning, noch kosten bij het op de juiste wijze voorbereiden van de basis op dit kritieke moment waarop men jong is. Met name gaven zij alle zorg aan deze grootse openbare school, of academie, die bedoeld was voor de fine fleur van het tijdperk, en een voorbeeld moest zijn voor alle andere onderwijsinstellingen van het land.” “De eerste en grootste zorg[243] is het, de religieuze instelling van het denkvermogen aan te wakkeren, en vervolgens de ethische plichten in te prenten. En de laatste zorg (die anderen tot hun eerste maken) is een liberale opvoeding, zowel literair als wetenschappelijk. Onze religieuze scholing is hoofdzakelijk gericht op de gevoelens van een spiritueel karakter.”

Wanneer een jongen naar school gaat, brengen de leraren zoveel mogelijk tijd met hem door, om zijn persoonlijkheid te leren kennen - de gebreken en ondeugden, de prestaties en deugden, en ook de voorkeuren qua onderwerpen. Door een psychologisch proces van het sturen van de energieën, kunnen en worden de slechte tendensen omgezet in verschillende kanalen, zonder de ontwikkeling en groei achter te stellen. Iedere leerling wordt afzonderlijk beschouwd en vooral zo behandeld, dat het overeenkomt met zijn eigen speciale behoeften. Hij wordt geschoold voor de positie en baan in het leven die het beste bij hem zal passen, die hem in staat stelt het

---

[242] I, 235.
[243] I, 239.

grootste succes te bereiken en het tevredenst te zijn, en hem derhalve geschikt zal maken om de grootst mogelijk diensten te bewijzen aan de gemeenschap waarin hij moet leven.

Opdat men de belangrijkste dingen omtrent het regeren als staatsman zal kennen, en de plichten jegens deze, is het nodig om de geschiedenis van de volkeren uit voorbije tijden te hebben bestudeerd. En opdat dit het succesvolst kan geschieden, behoort dat te zijn in de taal van de volkeren zelf. Vandaar dat algemeen onderwijs wordt gegeven[244] in het Grieks, Latijn en Hebreeuws, waarbij laatstgenoemde vanzelfsprekend in deze stad de voertaal is. Alle worden ze gebruikt in de dagelijkse conversatie, soms de ene en dan de andere; want alleen zo kan de ware ziel van de taal worden beheerst. Verder worden ook de hedendaagse vreemde talen onderwezen, met name die van de landen waarmee Nova Solyma in handelscontact staat. Zij zijn niet tevreden met een provisorische kennis. Doch een exacte uitspraak, het gebruik van idioom, en de "genius van de taal", worden zorgvuldig nagestreefd. Aldus kunnen zij niet alleen alle correspondentie en conversatie met hun handelslanden voeren, maar zijn zij ook niet "onderwerp van kleinering, noch blootgesteld aan verlies van waardigheid" wanneer zij de vreemde taal gebruiken. Bij het lezen van de werken van een auteur telt niet de exacte vertaling van een woord, maar "de 'genius' van het werk wordt onthuld, en het boek komt zogezegd tot leven, en is niet alleen maar een dode letter."

Specialisatie vindt plaats in het onderricht van ieder individu wanneer het daarvoor gereed wordt. Een dergelijke specialisatie is in de richting waarin het grootste talent, de grootste belangstelling en geschiktheid zijn betoond. In de school der letteren en kunsten[245] biedt men prijzen voor bedrevenheid in schrijfstijl. Retorica (waaronder men welsprekendheid en

[244] I, 235.
[245] I, 250.

debatteren moet verstaan), dichtkunst, drama en de roman. "Retoriek binnen de grenzen van verstandige beperkingen, is een uiterst machtig wapen, en kan tot het hoogste nut worden aangewend." Dit is de openingszin van een lange lofrede over de retoriek waarin de leraar haar vele praktische toepassingen opsomt. Doch de kunstmatige versierselen van de redevoerder worden veracht, evenals bombast en 'logische puzzels' in het schrijven. De dichtkunst is een van de hoogste vormen van de literatuur, en wordt aan alle leerlingen onderwezen. Want hoewel slechts enkelen er in uitblinken, verschaft toch het onderricht erin een zweem van verfijning die niet op enig andere wijze kan worden verkregen. De dichtkunst van de *Nova Solyma* is volledig van religieuze aard. Uitstekende voorbeelden van aanpassingen van de psalmen, alsook van orginele thema's, epiek en dramatiek, vindt men in de annalen van de school. In zijn bespreking van de roman, laat de schrijver bezwaren doorschemeren tegen de goedkope liefdesverhalen die in die tijd rondgingen - in aanzienlijke mate geïmporteerd uit Spanje. De ideale roman in de *Nova Solyma* is een boek (de namen van boek en auteur zijn verhuld), waarvan de strekking de geschiedenis van een vrij leven is, dat een vrijzinnige scholing heeft gehad, en goed en religieus is opgevoed. Het verhaal blijft binnen de begrenzingen van het menselijk mogelijke, en houdt zich in de regel bezig met de middenrangen van het leven, "die de beste zijn en zeker niet de minst talrijke". Het is dan ook een biografische, realistische productie in het "Bürger"-leven dat Gott zou aanbevelen. Er zijn bepaalde leerlingen die na een redelijke inspanning laten zien dat zij niet voor een literaire carrière geschikt zijn. Dezen worden in een bepaald vak geschoold, of vinden een nuttig emplooi in de landbouw.

Het begin van alle onderricht is de natuur. Dit is waar, of het nu gaat om een onderwerp als spreken in het openbaar (waar, zoals wij al zagen, de natuurlijkheid de eerste vereiste is), of in de richting gaat van wetenschappelijk onderzoek. "Het menselijke

vernuft[246] brengt bepaalde extra's voort, doch zij komen van geen enkele andere bron dan de natuur. Want wat, bid ik u, kan een kok of een arts of een chemicus anders voortbrengen dan een preparaat of de destillatie van natuurlijke producten? Nee, de bijzonderste en bewonderenswaardigste voortbrengselen der kunst zullen wij, wanneer we ons er grondig in verdiepen, zeer gewoon en onaanzienlijk bevinden. Want waarlijk zijn de beste ervan eerder ontdekt dan uitgevonden." En[247] ook de religie heeft haar oorspronkelijke basis in de boezem der natuur."[248]

In antwoord op de vraag: "Wilt gij dan, dat wij allen filosofen en adepten in de chemie der natuur worden?", wordt ons door de leraar gezegd: "Jazeker, wanneer gij adepten zijt van dien aard, dat ge de betekenis van de goddelijke goedheid eraan kunt onttrekken; en filosofen van dien aard, dat ge naar gewone dingen kunt kijken met buitengewone gezichtspunten. Filosofen zijn eraan gewend geraakt, dat zij hun studies laten uitlopen op slechts het verlangen naar kennis en beroemdheid, en ze niet gebruikt hebben zoals zij dat hadden behoren te doen, namelijk tot Gods eer en glorie. Het bijzondere voordeel van de natuurwetenschap nu, is het opstijgen van de natuur, naar de God van de natuur, daarin overal Zijn voetstappen volgend." En de natuur verschaft een schouwspel dat de diepere beschouwing van het innerlijke oog waardig is.

"[249]De lichamelijke ontwikkeling van de jongens op de academie of het college wordt niet verwaarloosd. Er is een sportschool, waarin - en in de buurt waarvan - allerlei soorten oefeningen en spelen worden beoefend: hardlopen, vérspringen, balspelen en ringwerpen, zwemmen in de baden, rijden, drillen

---

246 I, 165.
247 I, 225.
248 [Onduidelijk qua aanhalingstekens; vert.].
249 [De aanhalingstekens verplaatst naar waar ze waarschijnlijk moeten staan; vert.].

en marcheren”, et cetera. Hierin worden de leerlingen niet alleen aangemoedigd, maar het wordt hun verplicht eraan deel te nemen. Bij al dat soort regelmatige atletische sporten zijn meesters aanwezig om te helpen en te coachen, en ook om eventueel onpassend gedrag in te perken, “want nergens wordt de natuurlijke geneigdheid van een jongen helderder opengelegd dan bij een opwindend spel”.

Ten behoeve van het gevorderde werk voor studenten[250] die reeds hun graad in de kunsten hebben behaald, zijn er twee hallen voor lezingen voorzien. In de ene zijn hoorcolleges in filosofie en oplettend burgerschap[251], en de andere is geschikt gemaakt en toegerust voor theologie, geneeskunde en jurisprudentie. Alleen de allerbeste professoren en docenten worden aangesteld, en tegen de hoogste salarissen, om hier op het werk toe te zien. Men geeft de studenten meer vrijheid dan in hun eerdere jaren. Hier moet ook het een en ander worden gezegd over het type leraren dat in alle klassen van de scholen aan het werk is, en over het niveau van dergelijke mannen. De volgende beschrijving wordt gegeven door de bezoekers die, door het schoolhoofd, door de school worden geleid: “De leraar[252] was behoorlijk gevorderd in leeftijd en zag er ernstig en dwingend uit, maar zijn vriendelijke ogen, aangename stem en lieve uitdrukking wezen alle op de beste gesteldheid. De inwoners van Nova Solyma verachten schoolmeesters niet, zoals zovele andere naties doen, noch karakteriseren zij hen eenvoudigweg als superieure dienaren die er hoofdzakelijk op moeten toezien dat de kinderen veilig zijn en niet in de problemen raken. Integendeel: zij worden ingedeeld bij de hoofdmagistraten van de natie, en met name worden díé schoolmeesters in ere gehouden, welke de leiding hebben over

[250] II, 7.
[251] [“Civil Prudence”. Denk in dit verband aan Prudentia, als de moeder van alle deugden; vert.].
[252] I, 234.

de jongeren en ongeschoolden, want zij zijn bekleed met de orde van de Zon, en dat is ook zeer toepasselijk. De zon is namelijk de verdrijver van alle duisternis, en maakt de actieve taken van het leven mogelijk.[253]

Het religieuze onderricht beschouwt men als nauw samenhangend met het onderwijssysteem. Hand in hand met de laatste, gaat het gebruik van muziek. Nova Solyma[254] is een stad van gekerstende Joden. Na een lang, omzwervend en rusteloos leven, veroorzaakt door "die afschuwelijkste misdaad, begaan door de voorvaderen"[255], bevindt het uitverkoren volk zich weer onder één regering. Want een "plotselinge flits van goddelijk licht" verdreef de "hardnekkige mentale duisternis" die er geweest was. En nu zijn er vijftig jaar verstreken sinds de natie was hersteld naar voorspoed en tevredenheid.

Het hoogste ideaal in het leven is het religieuze. "Zelfs[256] nu kennis de dienaar is van de moraliteit, zo zijn beide, ware dienaren van de religie." Een van de belangrijkste thema's van het verhaal is de Verlichting en complete bekering van de twee jongemannen die de republiek hadden onderzocht vanuit een verlangen om daar het innerlijke leven van te kennen. Apollos, Joseph en Jacob, de drie belangrijkste religieuze leiders die genoemd worden, grijpen iedere gelegenheid aan om de jongemannen op andere gedachten te brengen, en wel naar een realisatie van het belang van het toekomstige leven. Twee sterfbedscènes worden eveneens voor dit doel ingezet. Hier worden de doodsangst getoond van een zondige ziel die dicht bij het moment is dat hij deze aarde verlaat[257]; en de

---

[253] [Hier ontbreken kennelijk de slotaanhalingstekens; vert.].
[254] I, 88.
[255] [De schrijver verwijst hier naar de stelling dat de Joden schuldig zouden zijn aan de dood van Christus; vert.].
[256] I, 306.
[257] II, 180.

tevredenheid en vredigheid van iemand op het moment van de dood, wiens leven een poging is geweest om samen te vallen met de goddelijke wil.[258]

“Innerlijk licht”, “innerlijk gevoel” en “openbaring”, zijn uitdrukkingen die vaak gebruikt worden. “Lichtflitsen”[259]; “overdaad aan hemels licht”[260]; “donkere plekken die helder zijn gemaakt als door het licht van de hemel”[261]; “waar hernieuwd leven van de ziel, en een levendige uitoefening en warme ervaring van het geloof”[262]; “het innerlijke leven van de ziel”[263]; “het krachtige licht van alle wetenschappen”[264]; “de zoetheid en het licht van het intellectuele leven”[265]; “Wij geloven dat iedere goede gave van dezelfde bron van goddelijk licht komt”[266]; “Het is waar, soms zie ik een flauwe straal van almachtige sierlijkheid[267], over de duisternis van mijn nacht heengaand, met frequente flitsen als komend uit een kleine gaping”[268]; “Het licht van goddelijke gunst leek op zijn ziel te stralen”[269]; “De enige autoriteit in alle gevallen is goddelijke waarheid”[270]; “als stralen van hemels licht die door hun eerdere somberheid heenbreken”[271]; “helder licht van de hemel in mijn arme, donkere ziel”[272]; “En iedere verheerlijkte heilige zal, net

[258] II, 67.
[259] I, 88.
[260] I, 195.
[261] I, 222.
[262] I, 223.
[263] I, 225.
[264] I, 227.
[265] I, 238.
[266] I, 245.
[267] [Ook: ‘genade’; vert.].
[268] II, 168.
[269] II, 196.
[270] II, 196.
[271] II, 207.
[272] II, 217.

zoals een lantaarn dat doet, zijn eigen innerlijke licht voortbrengen".[273] Dit zijn een paar van de zeer frequente verwijzingen naar het onderwerp.

Er zijn lange verhandelingen, lezingen en privégesprekken over religieuze en filosofische onderwerpen: de oorsprong van de wereld[274], de oorsprong van het kwaad in de wereld[275], verhandelingen over de sabbat[276], het gebed[277], het denkbeeld over god[278]. En alle wijzen op één conclusie, namelijk dat de ware religie die, van Jezus Christus is, en dat waar geluk bestaat uit het aanpassen van de wil aan die van God. Een zuiver, actief en onzelfzuchtig leven is het uiterlijke bewijs van de christelijkheid van binnen.

"De mensen van Nova Solyma[279] scheppen grote vreugde in de muziekkunst." "Die heeft waarlijk een subtiele invloed[280], doch is zo verheffend en heftig, dat ze een betovering van de geest lijkt op te werpen, en ook heeft God niet nagelaten dit natuurlijke en geschikte instrument op te nemen onder de bijproducten van de aanbidding. (...). De menselijke stem is het passendste instrument waarmee God geprezen kan worden." In Nova Solyma staat het zingen van psalmen dicht bij het bidden in religieuze devotie.

Het onderwijssysteem, de religieuze zienswijzen en het juiste toepassen van muziek zijn nu aangeduid zoals ze in de *Nova Solyma* voorkomen. Een vergelijking ervan met de zienswijzen

---

[273] II, 219, 220.
[274] I, 178, en II, 9.
[275] II, 26.
[276] II, 190.
[277] II, 193.
[278] II, 149.
[279] I, 103.
[280] II, 195.

die door de inwoners van de *Christianopolis* gehuldigd worden, laat overeenkomsten zien die er wel op moeten wijzen, dat Gott kennis droeg van de ‘christelijke staat’ van Andreae. Hoewel het enige herhaling van het materiaal uit het vorige hoofdstuk met zich meebrengt, zal het noodzakelijk zijn om een paar delen uit de *Christianopolis* te citeren. Waar een onderwerp in voorafgaande hoofdstukken reeds besproken is, wordt volstaan met een paginaverwijzing.

De opvallendste overeenkomst vinden we in de echte kern van de onderwijskundige systemen van de beide utopieën. In de *Nova Solyma* wordt de essentie van het systeem twee keer genoemd; een keer in detail[281], en een keer in grote lijnen[282]. De *Christianopolis* geeft precies dezelfde gedachte, en bijna identieke woorden en fraseologie[283]. “De belangrijkste taak is eerbied voor God met een zuivere en aanbiddende ziel; vervolgens, het cultiveren van een vrome en onbevlekte moraal, en ten slotte het scholen van de geest.” In beide gevallen wordt er tussen de haakjes een nagedachte gegeven: “Deze volgorde wordt in de wereld regelmatig omgedraaid.” Het verbaast niet, dat deze twee mannen, religieus van aard, de religie qua belang vooropzetten in hun utopieën. En ook hoeven we er niet van op te schrikken, dat de andere twee punten in dezelfde volgorde volgen. Doch in zoverre als in beide utopieën deze speciale kwestie als basis wordt genomen voor al het overige, lijkt de nadruk die wordt gegeven aan de verklaringen en de precieze overeenkomst van de uitdrukkingsmiddelen te verdwijnen als zuiver toeval.

Kinderen worden in de *Christianopolis* tot de leeftijd van zes jaar, en tien in de *Nova Solyma*, thuis geschoold. Nadien worden ze door hun ouders overgedragen aan de openbare

---

281 Pp. 239 en 79 van dit hoofdstuk.
282 P. I, 88.
283 H. 54.

kostschool, doch met een ernstig gebed[284]. Zo ook[285] de *Christianopolis*: “jeugd de waardevolste schat van de republiek”[286], en “niet zonder fervent gebed”[287]. En in de *Nova Solyma*: “jeugd het belangrijkste onderwerp in de staat”.[288]

Net als in de *Nova Solyma*[289], zijn ook in de *Christianopolis* de instructeurs mannen van het grootste talent en de grootste kundigheid, en de beschrijving klopt behoorlijk[290]: “volwassen jaren, deugdzaam, oprecht, ijverig”. Zij ontwikkelen de leerlingen, worden in hoog aanzien gehouden en zijn capabel in hun afdelingen. Zowel hier als daar, houdt men de leerlingen onder strikt toezicht en onderwijst men ze als individu.

In de studie van de talen worden precies dezelfde beginselen en doeleinden genoemd. Net als in de *Nova Solyma*[291] worden ook in de Christianopolis[292] de klassieken en de moderne talen onderwezen. Eerstgenoemde om de mensen voor te bereiden op begrip voor oude beschavingen; laatstgenoemde zodat men uitwisseling met andere staten mogelijk maakt. Ook leren zij de talen snel en verbazen zich erover, dat Europeanen jaren verspillen aan het leren beheersen van één taal. En ook hier wordt de essentie (Geist) van de taal als het belangrijkste deel beschouwd.

---

284 *Nova Solyma*, I, 229, pagina van dit werk [De voetnoot is hier onduidelijk en is opgebouwd zoals hier weergegeven; vert.].
285 [Lees: in vergelijking met de *Nova Solyma*; vert.].
286 H. 79.
287 H. 53.
288 I, 235, p. 79 boven [voetnoot niet goed leesbaar: mogelijk staat er: ‘71’; vert.].
289 I, 234, p. 84 boven.
290 Hh. 52, 53, 54.
291 I, 245, p. 80 boven.
292 H. 57.

De retoriek[293] wordt benadrukt, doch niet de onnatuurlijke toepassing ervan: “Zonder de natuurlijke gave (Naturgabe) is hetgeen bereikt wordt smakeloos, en toont het eerder iets gedwongens dan iets ingenieus.” Dichtkunst en muziek zijn zowel in de *Christianopolis* als in de *Nova Solyma* hulpkrachten voor de religie. “Koraalzang en het zingen van psalmen spelen een belangrijke rol zowel in persoonlijke als in openbare aanbidding.” Bij hen[294] is muziek geen klein onderdeel van de aanbidding: “Zij prijzen God vooral met woorden (dat wil zeggen: zingen), doch ook met harpen (...) en allerlei soorten instrumenten.”[295]

In beide steden zijn theologie, geneeskunde en recht[296] vlak bij elkaar gevestigd en worden ze ook zo behandeld. Ze zijn voor de gevorderde studenten.

Studenten in de *Christianopolis* hebben opleidingen in lichamelijke opvoeding[297], net als in de *Nova Solyma*. Dezelfde vormen van oefening worden toegepast, en onder strikte begeleiding.[298]

De overeenkomsten in religieuze kwesties als zodanig, namelijk de sacramenten, doop en Heilige Communie[299], het gebed, vormen van aanbidding, etc., zijn afdoende besproken en behoeven geen verdere vergelijkingen. Politiek, maatschappij, familierelaties, etc, zien we in beide staten prachtig op elkaar lijken. De regeringen zijn democratisch, opgebouwd uit begin-

---

[293] H. 56.
[294] H. 85.
[295] Vergelijk *Nova Solyma* II, 195, p. 86 boven.
[296] Hh. 77, 78, 79 *Christianopolis*, en II, 7 *Nova Solyma*.
[297] H. 54.
[298] *Nova Solyma*, I, 304, p. 77 boven. [Het paginanummer is met pen in het manuscript gewijzigd, en is niet goed leesbaar: 17?; vert.].
[299] *Christianopolis*, 86; *Nova Solyma*, II, 198, p. 85 boven.

selen van vrijheid, en de toon van vrijheid wordt overal luid ten gehore gebracht. Zo zegt de *Nova Solyma*[300]: “Wanneer een macht die door de mens geautoriseerd is, dit beginsel ontkent (van vrijheid en religie), is het de plicht van de volkeren om zich te verzetten, en moet de dood zelf, worden verkozen boven zulk een onrechtvaardige en monsterlijke tirannie”; [301]Vrijheid van oordeel[302] is ons toegekend, en aanbevolen”; “Wij[303] hebben waarlijk vrijheid van wil.” En in de *Christianopolis* kan christelijke vrijheid daarom zelfs beperkingen niet tolereren, laat staan bedreigingen.”[304] Toch neigt dit gevoel van vrijheid niet op enigerlei wijze naar bandeloosheid, en is het in het geheel niet anarchistisch. De innerlijke vrijheid reguleert de individuele wil, en maakt die vrijwillig gehoorzamend aan een rechtvaardige, hogere autoriteit. Vandaar ook, dat vaderlandsliefde sterk wordt ontwikkeld. Hiervan zijn talloze aanwijzingen. In de *Nova Solyma*[305]: “dat hij noodzakelijkerwijze zijn hart moet luchten in een vreugdevol lied over thuis en vaderland”. Nogmaals: “De staatszaken moeten op ons een bijzonder beroep doen.”[306] “Wij zijn verenigd in familie[307] en staat door de nauwste banden.” En in de *Christianopolis*[308]: “Zij die hun land goed hebben gediend, hebben hier een benijdenswaardige reputatie.”

Het huiselijke leven in de *Nova Solyma* volgt hetzelfde beginsel als in de *Christianopolis*. Gehoorzaamheid van de kant van de

[300] I, 224.
[301] [Waarschijnlijk moet hier een begin-aanhalingsteken staan; vert.].
[302] II, 196.
[303] II, 170.
[304] [Slot-aanhalingsteken; moet hier vermoedelijk niet staan; vert.].
[305] I, 175.
[306] I, 243.
[307] [Ook: ‘gezin’; vert.].
[308] H. 41.

kinderen is de regel. Kinderen zijn beleefd en respectvol.[309] Het gebrek aan respect, betoond door de twee studenten uit Cambridge, door Europa te verlaten en naar het oosten te gaan, zonder het medeweten van hun ouders, wordt zwaar bekritiseerd door Jacob, de belangrijkste heerser van Nova Solyma. Opnieuw is de scheiding van vader en zoon[310] een indicatie van de nauwste banden tussen deze twee, wanneer de tien jaar oude jongen naar de academie vertrekt. Zelfs nadat de kinderen zijn opgegroeid, wordt van hen verwacht dat zij bij hun ouders advies en raad vragen. Vandaar[311] dat Joseph, de opgegroeide zoon van Jacob zegt: "dat hij nog niet onafhankelijk is van vaderlijke autoriteit, en eenvoudig een lid is van het gezinsraad". En ten tijde van het huwelijk is de instemming van de ouders van beide partijen noodzakelijk. "Aangezien[312] nu het huwelijk in zekere zin inhoudt dat iemand zijn kinderen de vrijheid gunt, en ze wegstuurt naar een nieuwe kolonie of nieuw thuis, vereist het niet alleen de instemming van de ouders. Vóór alles vereist het, dat ze worden geraadpleegd. (...) Zeker, men kan nauwelijks verwachten, dat God het huwelijk zal goedkeuren dat door de ouders wordt afgekeurd."

Deze denkbeelden over gehoorzaamheid door de kinderen, en het huwelijk, zijn reeds in de *Christianopolis* naar voren gebracht. Het huwelijk is dus een heilig instituut dat door ouders en door God wordt gesanctioneerd en goedgekeurd. Men moet geduld beoefenen om het gelukkig te maken. Daarom zegt de *Christianopolis*[313]: "Hun vrienden bevelen het nieuw gehuwde stel eenheid, werk, gematigdheid, doch voornamelijk

[309] I, 99.
[310] I, 231.
[311] I, 207.
[312] II, 205.
[313] H. 88.

vroomheid en geduld aan.” In Nova Solyma[314] ”kunnen onenigheden door zorg en geduld worden geëffend”. In alle kwesties dringt men aan op zelfbeheersing en geduld als de grootste deugd: “Niets[315] is waardiger dan zichzelf onder controle te hebben”; “De man die zichzelf kan beheersen, is de grootste van alle bevelhebbers”[316]; “Om de positie van heerser onder de mensen te verwerven, moet men beginnen met zichzelf te beheersen”[317]; “Dat is de eerste grote vereiste.” In de *Christianopolis* staat[318]: “De glorie van iemands overwinning over zijn hartstochten”; “inspannen[319] om onze boosheid te beheersen”; “geduldig[320] zijn in onaangename aangelegenheden”. De scènes rond het doodsbed zijn gelijkelijk beschreven.[321] Uitroep, gebed en aanmoediging, en tevredenheid, wanneer de verscheiden persoon vrede heeft met God.

Diverse ondergeschikte en niet-relevante punten zullen we slechts haastig noemen: de bibliotheek en de wapenkamer liggen naast elkaar. In beide gevallen worden de bezoekers via (of langs) de ene geleid, om bij de andere te komen.[322] “Mars en Pallas”, zegt de *Nova Solyma*, “moeten niet te ver van elkaar gescheiden zijn.” Doch[323] in zowel de *Christianopolis* als *Nova Solyma* is oorlog een noodzakelijk kwaad”; “de pest van de oorlog”. “Het is niet alleen[324] dat één man een pest wordt voor

[314] II, 208.
[315] *Nova Solyma*, II, 130.
[316] [In het manuscript is deze voetnoot leeg gelaten; vert.].
[317] [Idem; vert.].
[318] H. 48.
[319] H. 29.
[320] H. 43.
[321] *Nova Solyma*, II, 67 en 180, vergelijk p. 85 boven, en *Christianopolis*, p. 99.
[322] [Het manuscript geeft hier onduidelijke aanhalingstekens; vert.]. *Christianopolis*, 39 en 40. *Nova Solyma*, I, 243.
[323] [Hier ontbreken aanhalingstekens; vert.].
[324] *Nova Solyma*, II, 38.

een andere, doch grote hoeveelheden mannen, ingezworen onder een dodelijk pact, uitgerust met alle destructieve wapens, (...) worden voort geleid om een land te vernietigen, zijn steden te verbranden, en zijn hoofdbewoners af te slachten. En hoe meer terreur zij veroorzaken, en hoe grotere ravages zij aanrichten, des te meer pochen en juichen zij over dergelijke daden, en worden ze aan het nageslacht met eer overgeleverd, waarbij deze glorieuze toestand mogelijk werd volgehouden om de afschuwelijke wreedheden van onze voorouders af te schermen voor onderzoek door latere generaties, of om het nageslacht aan te moedigen eveneens dergelijke verdorven barbarij te gaan plegen." En in de *Christianopolis*[325]: "Wanneer andere naties eraan gewend zijn geraakt trots te zijn op hun kanonnen en oorlogsuitrusting, kijken deze mensen al hun stapels moorddadige wapens met afgrijzen aan."

In lijn met de andere gewoonten van het huiselijke leven, nemen de gezinnen van de *Nova Solyma*, zoals reeds in het geval van de *Christianopolis* werd waargenomen, hun maaltijden tot zich in hun eigen woningen en aan de gezinstafel.

De beschrijving van de tuinen en de verschillende schakeringen en kleuren van de bloemen daarin[326], is bijna identiek. Hele paragrafen zijn in dit verband zeer gelijkluidend.

Het zou mogelijk zijn om het proces van gelijkenissen tot een veel hoger niveau door te voeren, maar dit zou vermoeiend en volstrekt onnodig zijn. Het algemene ontwerp van de twee werken is ongetwijfeld één gebleken. Het opvoedingssysteem en de levensethiek - de belangrijke punten in de gedachten van beide auteurs - moeten beslist als gelijk worden onderkend. (Vooral in het eerste. Bacons *Nova Atlantis* kan niet de blauwdruk voor de *Nova Solyma* zijn geweest.). En er zijn

[325] H. 40.
[326] *Christianopolis*, H. 94; *Nova Solyma*, I, 162.

genoeg parallellen geciteerd om een directe relatie aan te tonen tussen de twee. Wanneer men bedenkt dat Gott zelf naar alle waarschijnlijkheid in de kring van Andreae's beste vrienden en warmste bewonderaars verkeerde - Dury, Hartlib, Comenius en anderen - en dat hij geïnteresseerd was in precies dezelfde soort hervorming der maatschappij als Andreae, en vandaar gretig bij al zijn vrienden alle mogelijke geschriften opvroeg betreffende zijn lijn van werken, wordt het bewijs dat Gott werkelijk Andreae's *Christianopolis* kende, te sterk om te ontkennen.

HOOFDSTUK IV - ANDREAE, DE ROYAL SOCIETY VAN LONDEN EN ONDERWIJSKUNDIGE HERVORMING

Bij het nalopen van het waarschijnlijke effect van Andreae's leringen op de ontwikkeling van het onderwijs, en met name de opwinding die resulteerde in het opzetten van gemeenschappen voor het onderzoek naar de experimentele wetenschappen in Engeland, is het allereerst nodig dat wij zijn relaties met bepaalde prominente toenmalige onderwijskundigen in Duitsland en het vasteland in aanmerking nemen. Onder hen neemt Johann Amos Comenius een belangrijke plaats in. Hij werd in 1592 in Nivnitz in Hongarije geboren, maar ontving zijn onderwijs voor het overgrote deel in Duitsland. Nadat hij zijn voorbereidend werk aan de Latijnse school in Herbron in Nassau had voltooid, ging hij naar de Universiteit van Heidelberg. Later keerde hij na een kort verblijf in Nederland naar huis terug, waar hij in 1614 een positie als leraar kreeg. Later werd hij (nadat hij de vereiste leeftijd had bereikt) in Fulnek tot priester gewijd. Gedurende de jaren van de invasie door de Spaanse legers, werden honderden vooraanstaande Bohemiërs uit het land verdreven. In 1627 trok Comenius zich in Polen terug, vergezeld van een deel van zijn congregatie. Hij vestigde zich in Lissa. Aan zijn herderlijke verplichtingen had hij het directeurschap van het plaatselijke gymnasium toegevoegd. In 1613 verscheen zijn eerste belangrijke werk, te weten *Janua linguarum reserata*, dat hem door heel Europa beroemd maakte. Het gaat geheel over een hervorming van het toenmalige onderwijs. Zijn volgende publicatie, de *Didactica magna*, toont, dat hij ook belang stelde in het opnieuw opbouwen van het totale systeem van wetenschappelijk onderzoek, en verzekerde hem van een verzoek uit Zweden om een herziening van het schoolsysteem te begeleiden. Hij werd echter meer aangetrokken door een uitnodiging van het Britse parlement om naar Engeland te komen. De uitnodiging kwam af dankzij de activiteit van Samuel Hartlib, die een briefwisseling met

Comenius was begonnen, en ervoor had gezorgd dat diens *Prodromus Pansophiae* werd gepubliceerd. In 1641 kwam Comenius naar Londen. Terwijl de politieke omstandigheden in Engeland het formeren van een permanente organisatie volgens Comenius' plannen toen nog niet toelieten, bracht het bezoek hem in nauw contact met een aantal van de geleerdste mannen uit die tijd. Tot hen moet men Hartlib zelf rekenen, alsook John Dury en wellicht Milton. In elk geval toont diens *Tractate on Education*, gepubliceerd in 1644 en opgedragen aan Hartlib, een sterke tendens naar Comenius' visies over dit onderwerp. Comenius koos tussen een uitnodiging naar Frankrijk en een tweede naar Zweden, en vestigde zich in 1642 in Elbing, welke stad in die tijd in handen van Zweden was overgegaan. Hier bleef hij het merendeel van de komende acht jaar, onder het patronage van Oxenstierna, de kanselier. Deze jaren bracht hij door met praktische onderwijsactiviteiten, en de productie van de *Novissima linguarum methodus* die, met zijn eerder genoemde werken, zijn opvoedingsmethode presenteerde. De volgende zes jaren bracht hij door in diverse delen van Duitsland en Hongarije. In 1656 streek hij neer in Amsterdam, waar zijn dood plaatsvond in 1671. Deze jaren bracht hij door met het werken aan zijn *Pansophia* (die hij nooit vermocht te voltooien). De verzameling *Opera Didactica*[327] werd in 1657 gepubliceerd.

Comenius' bekendheid met Andreae's werken begint vroeg. In 1628 schreef hij aan Andreae dat hij geïnteresseerd was in diens werk. Hij sprak de hoop uit, dat "hij niet argwanend is om hem onder het getal van zijn bewonderaars, volgelingen en leerlingen te zien.[328] [329] Het antwoord was goedgunstig en ging waarschijnlijk vergezeld van een exemplaar van de wetten van de *Societas Christiana*. Comenius' volgende brief vraagt aan

[327] ['Onderwijskundige Werken'; vert.].
[328] Möhrke, p. 21.
[329] [Hier zullen aanhalingstekens moeten staan; vert.].

Andreae: “niet het slagveld te verlaten voordat hij opvolgers had opgeleid. Gevorderde leeftijd moet voor de veterane generaal geen beletsel zijn om de rekruten op gang te helpen (...).”[330] De briefwisseling tussen de twee was noch regelmatig, noch talrijk. Tot 1647 was er geen verdere correspondentie. In dat jaar gaat een lange brief van Comenius aan Andreae in op een gunstig commentaar van laatstgenoemde op Comenius’ *Pansophia*, en refereert hij op zijn beurt met grote lof aan Andreae’s *Theophilus*, dat Comenius op zijn minst vijftien jaar eerder moet hebben gezien. De vriendelijke band tussen de twee werd in grote mate in stand gehouden door Hesenthaler, een jonge vriend van de beide mannen. Er[331] vindt een regelmatige uitwisseling plaats van hun latere werken. Het verzoek om correspondentie, et cetera, kwam onveranderlijk van de kant van Comenius, en Andreae bood telkens excuses aan voor zijn veronachtzaming. Bij Andreae’s dood in 1657 betoonde Comenius zijn verdere achting voor hem, door zijn *Didactica Magna* te publiceren met een motto dat aan hem was ontleend.

Het is moeilijk te zeggen in hoeverre Comenius voor zijn denkbeelden over het onderwijs leunt op Andreae. Ze waren tijdgenoten en stonden in direct contact met elkaars werken, dus naar alle waarschijnlijkheid was het effect ervan in aanzienlijke mate wederzijds. Bovendien zegt Möhrke zeer terecht[332], dat de omstandigheden er zeer dikwijls toe leiden, dat soortgelijke denkbeelden tegelijkertijd in de denkvermogens van geïsoleerde denkers opkomen. En vooral in deze eeuw is dat het geval, nu de geleerden van Italië, Duitsland, Engeland en Frankrijk onder een algemene wereldimpuls werken, die oplossingen ontwikkelt voor dezelfde grote wetenschappelijke problemen.

---

[330] [Dit kan dus geen echt citaat zijn; vert.].
[331] Möhrke, 23, 32.
[332] p. 138.

Doch wanneer wij Comenius zelf mogen geloven, stond hij zeker bij Andreae in het krijt aangaande zijn fundamenteelste denkbeelden. Hij spreekt over Andreae altijd in de lovendste termen en rekent hem tot de eerste dergenen van wie hij aansporing en inspiratie ontving voor zijn eigen werk. Vroeg in zijn carrière noemt hij dit telkens, en zelfs in 1656 zegt hij nog in een brief aan Hesenthaler[333] terloops, terwijl hij spreekt over Andreae: “want van hem verkreeg ik vrijwel de elementen van mijn pansofische gedachten”, en hij smeekt Hesenthaler om zich in te spannen om voor hem koste wat kost alle beschikbare werken van Andreae veilig te stellen, waarvan hij vele (de *Christianopolis* incluis) niet alleen maar had gelezen, maar ook bezeten, en verloren was in de brand van Lissa bij de Polen in 1656. Hüllemann en Hossbach accepteren Comenius’ verklaring over de kwestie, wat ondersteund wordt door een analyse van de producties van de twee mannen. Ook Brügel sluit zijn argumentatie op dit punt af met: “Andreae legde het fundament waarop Comenius de bewonderenswaardige structuur van zijn didactiek voltooide.” Anderen daarentegen ontkennen dat Comenius ook maar iets aan Andreae verschuldigd is, en schrijven de overeenkomst in hun methode en ontwerpen vooral toe aan de algemene geest van hervorming en onderzoekingen die door de omstandigheden was voortgebracht.

Een vergelijking van de gezichtspunten van beiden lijkt beslist de conclusie van Hossbach en de anderen die zich achter hem scharen te ondersteunen, en lijkt Comenius zelf te rechtvaardigen in de openhartige verklaring die hij aflegt betreffende zijn positie met betrekking tot Andreae. Slechts een paar opvallende gelegenheden zullen we citeren. Voor Comenius zijn er drie verschillende gebieden waarin onderwijs moet worden voortgezet, zoals uiteengezet in zijn *Didactica*, drie, te weten: sapientia of eruditio, virtus en religio, corresponderend met de drie zogenaamde indelingen van de activiteiten van de ziel:

333 Möhrke, p. 34.

intellectus, voluntas en conscientia.[334] Deze zijn ook de elementaire beginselen in de *Theophilus* en zijn reeds vanuit de *Christianopolis* geciteerd.[335] Het waarborgen van het geluk en de welvarendheid van de opeenvolgende generaties door een juiste zorg voor de hedendaagse jeugd, wordt bij beiden op precies dezelfde wijze ontwikkeld, namelijk door openbare scholen voor alle kinderen van beide seksen en alle standen in het leven[336]; en instructeurs van het hoogst mogelijke type en kundigheid; niet alleen maar lesgeven[337], maar actieve werkzaamheid en inspanning van de zijde van de leerlingen. De talen, oude en moderne, moeten worden onderwezen, net als in de *Christianopolis*. Eerstgenoemde om het heden in verband te brengen met de oude beschaving; laatstgenoemde omdat het de omgang met andere naties vergemakkelijkt. Möhrke[338] geeft Comenius het voordeel, omdat deze de nadruk legt op beheersing van de landstaal. Maar er kunnen passages worden gevonden waar Andreae dit net zo sterk bepleit. "Het[339] zijn lichtgelovige mensen die aan het Latijn toeschrijven, dat het een grotere wijsheid biedt dan het Duits." "Hetgeen in het Latijn of een vreemde moderne taal niet helder is, moet in de landstaal verduidelijkt worden. Het is dwaas om te proberen de eerste te leren, voordat men expert is in de laatste."[340] In dit hoofdstuk over scholen[341] komt het woord 'vernacula'[342] drie of vier keer voor. Nogmaals, het vaak herhaalde refrein van Comenius en de

334 [Respectievelijk wijsheid/geleerdheid, deugd en plicht, corresponderend met verstand, wil en geweten; vert.].
335 p. 84.
336 *Christianopolis*, H. 53.
337 ["lecturing." Gezien de zinsconstructie kan hier ook gedacht worden aan 'spreekbeurten houden'; vert.].
338 p. 45.
339 H. 57.
340 *Christianopolis*, H. 55.
341 H. 55.
342 [De landstaal; oorspronkelijk 'hetgeen van de slaven is'; vert.].

kern van zijn methode: “Alles terug naar de natuur, en niets zonder de natuur”, kan volgens Möhrke[343] niet bij Andreae worden aangetroffen, hoe nauwgezet men er ook naar mocht zoeken. Dit kunnen we niet onderschrijven, want uitdrukkingen als[344] (waar het voordeel van efficiëntie in de retoriek het thema is): “Zij houden meer rekening met de natuur dan met de kunst”, kunnen in al zijn werken worden aangetroffen.

Comenius eist oefening voor de leerlingen en properheid in hun onderkomens. Hij beveelt dezelfde buitensporten aan als Andreae, en sluit op dezelfde wijze alle spelen uit die geen lichamelijk beweging vereisen, zoals kaartspelen, dobbelen, et cetera. Hij benadrukt de noodzaak van het waken tegen ziekte, en eist “grote, ruime en aangename hallen en appartementen voor de leerlingen”. Andreae is op deze punten net zo uitgesproken[345] en legt aldus, samen met individuele aandacht voor de leerlingen, de basis voor het onderwijssysteem van Montesori, waarover vandaag de dag zo veel te doen is. Comenius accepteert rechtstreeks Andreae’s denkbeelden over de astronomie, astrologie en mystieke getallen. Hun objectieve onderricht en wetenschappelijke onderzoek vallen samen, net als de methode om een vreemde taal te leren. Ten slotte, en het belangrijkste, geldt dat ten aanzien van Andreae’s opzet voor het organiseren van een college, dat wil zeggen, een gezelschap van mannen die opgeleid, toegerust en verlangend zijn om de menselijke aangelegenheden te verbeteren, “samenwerkend” aan het realiseren van een gezamenlijk doel. Dit punt namelijk in Andreae’s plannen trok het eerst de aandacht van Comenius, en bracht deze ertoe de banden met Andreae aan te halen.

---

[343] p. 72.
[344] *Christianopolis*, H. 56
[345] H. 53.

We verlaten op dit moment Comenius even, en zullen kort het leven en de interessen van Samuel Hartlib en John Dury onderzoeken.

Eerstgenoemde was tegen het eind van de 16e eeuw in Elbing geboren. Zijn vroege jaren zijn niet goed bekend; de meeste beschikbare informatie stamt van enkele losse opmerkingen van zijn kant. Zijn vader was een Poolse koopman en zijn moeder de dochter van een Engelsman. Hartlib kwam rond 1628 naar Engeland en was zelf koopman. Het is onmogelijk om het enthousiasme van deze zeer interessante man te sterk te benadrukken, alsook de kracht en de geestdrift die hij verschafte aan de beweging voor beter onderwijs in Engeland. Hij was van mening, dat het tijdperk van democratie goed was toegerust om alle religieuze en onderwijskundige omstandigheden te verbeteren, en wijdde zijn leven aan de getrouwe uitvoering van de missie om dergelijke resultaten te realiseren. Hij had niet alleen vooruitgang in Engeland of in Duitsland tot doel. De gedachte die hij eerder van Andreae had ingedronken, namelijk van een algehele hervorming van de gehele wereld, was steeds in zijn geest aanwezig. Nationale en mondiale groei door middel van de opvoeding van de jeugd, was zijn ambitieuze doelstelling. Het feit dat het parlement hem benoemde - een man die in het buitenland was geboren - als “agent voor de bevordering van universele scholing” laat zien, hoezeer hij door zijn tijdgenoten werd geacht. Hij introduceerde de geschriften van Comenius in Engeland. In 1644 richtte Milton zich tot hem met zijn *Tractate on Education*. Hij publiceerde pamfletten over onderwijskundige en industriële kwesties en moedigde al dit soort ondernemingen aan. In 1646 kreeg hij een pensioen toegekend, want zijn essay over ‘het oprichten van een College voor het boerenbedrijf’ is de eerste geregistreerde poging om een landbouwkundige school te stichten.[346] Al die tijd ging hij voort met een uitgebreide correspondentie met literaire mannen, thuis

[346] Friedrich Althaus in Historisches Taschenbuch, 1884, p. 244.

en op het vasteland. Het laatste deel van zijn leven bracht hij in Oxford door. Hij was nauw verbonden met de groep mannen die de Royal Society hielpen vormen. Zijn ideële belangstelling wordt ook zichtbaar in *The Description of the famous Kingdom of Macaria*, een utopie die in 1641 werd gepubliceerd. Er waren talloze vertalingen van werken naar het Engels, vooral de Latijnse geschriften van Comenius. Zijn dood vond plaats rond 1670.

In 1633 hoorde Hartlib voor het eerst van Comenius, via de *Janua* van de laatste. Hij schijnt vanzelfsprekend enthousiast te zijn geweest over het onderwerp, en was vanaf zijn eerste kennismaking met Comenius' theorieën volledig in zijn ban. Comenius had zich reeds het denkbeeld van een 'Encyclopedie der Pansofie' gevormd, en in 1634 zond hij Hartlib, in antwoord op diens verzoek, een uittreksel van zijn plan, onder de titel Praeludia. De *Pansofie* was Harlibs favoriete werk en denkbeeld, hoewel zijn plannen voor het geheel, niet volledig duidelijk waren in zijn eigen geest, en gezien de aard van de kwestie, kon hij er niet op hopen het werk te voltooien. Het moest fundamenteel een 'universele wetenschap' worden[347], die een samenvatting bevatte van alle menselijke kennis, zowel berustend op een religieuze grondslag, als leidend tot een religieuze Verlichting. Zoals we al gezien hebben, schrijft hij de aansporing tot het denkbeeld toe aan Andreae. En niemand kan Andreae's werken lezen - vooral de *Christianopolis*, zonder in ieder hoofdstuk precies diezelfde gedachte te ontdekken, namelijk: "God en de Natuur vormen het begin van alle menselijke kennis. Alle wetenschappelijke onderzoekingen hebben de verbetering van de mensheid in gedachten; en zowel de heiliging als de 'verdediging' van God", waarbij de religie zowel de basis als het ultieme doel van het geheel is, en kennis en wetenschap de middelen vormen. Om de middelen te vergroten en een sneller en succesvoller resultaat te verzekeren,

[347] Möhrke, p. 32.

pleit hij voor scholen, talenstudie en - het allerbelangrijkste - de sociëteit of het college van geleerde mannen, gesticht om uit alle landen informatie te verzamelen; van daaruit experimenteel conclusies uit te werken; en de resultaten te delen met de wereld als geheel. Comenius' plan is namelijk pansofie en betrekt de wereld in zijn doelstelling.

Dit waren de denkbeelden waardoor Hartlib tot Comenius werd aangetrokken en hij met hem bleef corresponderen. Hartlib onderhield nauwe contacten met geleerde mannen in diverse landen en met alle nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen in Engeland. Doch hij zag in Comenius' plan elementen waarvan hij aanvoelde dat ze de algemene zaak materieel zouden vooruithelpen. Daarom deed hij alle moeite om Comenius naar Engeland te brengen, opdat het beeld van zijn werk persoonlijk kon worden omkaderd.

In tussentijd had Comenius nauwe contacten met andere enthousiastelingen in Londen en de universiteitssteden, hoofdzakelijk dankzij de inspanningen en werkzaamheid van Hartlib in de kwestie. Een van hen, die de zaak met bijna net zo veel energie en enthousiasme opnam, was John Dury. Hij werd in 1596 in Edinborough in een presbyteriaans nest geboren. Zijn vader, die dominee was, werd in 1606 verbannen; de zoon werd in Leiden opgeleid. Nadat hij zijn universitaire studie had voltooid, werd hij benoemd tot pastoor van een Engelse congregatie in Elbing[348] (dat toen onder gezag stond van Gustavus Adolphus[349]). De Engelse ambassadeur ter plekke, Sir Thomas Roe, kreeg belangstelling voor Dury's plannen voor religieuze eenheid tussen de presbyteriaanse en lutherse kerken, en gaf hem aanbevelingen voor Zweden en voor mannen in Engeland. Dury ging in 1630 naar Engeland. Vanaf die tijd trok

---

348 [Stad in Polen; vert.].
349 [Koning Gustav II Adolf van Zweden, 1594-1632, verdediger van het protestantse geloof; vert.].

hij praktisch de rest van zijn leven van stad naar stad op zijn reis naar Duitsland, Frankrijk, Zweden, Zwitserland en Nederland, waarbij hij eenheid in de Kerk trachtte te brengen. In 1661 ging hij naar Kassel, waar hij in 1680 stierf.[350] Waarschijnlijk ontmoetten Dury en Hartlib elkaar in Elbing. Hartlib vertrok echter zeer kort na de aankomst van eerstgenoemde, om rond 1628 zijn pastoraat in de Engelse nederzetting op zich te nemen. Men heeft geopperd[351], dat zijn vertrek naar Engeland rond die tijd deels werd veroorzaakt door zijn bereidheid om de weg te bereiden voor Dury's missie. Laatstgenoemde was allereerst prediker, en geïnteresseerd in het scheppen van eenheid in de christelijke Kerk. Hij had echter ook zeer uitgesproken denkbeelden over opvoeding, en hier speelde Hartlib, net als in het geval van Comenius, de rol van instigator van de pedagogische tendensen. Gedurende de jaren die volgden, schreef Dury (waarbij Hartlib met een voorwoord publiceerde) een aantal religieuze en onderwijskundige verhandelingen op suggestie van een "christelijke broederschap waarvan de leden elkaar en de mensheid van dienst wensten te zijn".

Dury's onderwijskundige systeem toont wederom een zeer opmerkelijke overeenkomst met de onderwijskundige beginselen van Andreae.[352] Jongens en meisjes krijgen onderricht[353] in afzonderlijke hallen, waarbij de eersten onderwijzers hebben (de meesters in de *Christianopolis*), en de laatsten gouvernantes. De scholen staan onder toezicht van een inspecteur. Meisjes worden geschoold in de taken van moeders en huisvrouwen; de jongens krijgen onderricht in landbouw, handel en politieke wetenschap. Doch allen bestuderen de talen. Goede

---

[350] M.C.G., 6, 65.
[351] M.C.G., Massons, deel 6.
[352] M.C.G., 16, 191 e.v.
[353] Het zal nauwelijks nodig zijn om de verwijzingen naar *Christianopolis* te herhalen.

methoden en uitstekende instructeurs besparen de leerlingen veel moeite en onnodige moeilijkheden.[354] De belangrijkste doelstellingen zijn precies als bij Andreae, en zelfs zijn geaccepteerde volgorde, 1) opvoeding tot vroomheid, 2) fatsoen in moraal, 3) groei in wetenschappen, wordt gevolgd. Hij voegt ook 'het behouden van gezondheid' toe. Onder de eerste noemer treffen wij alle punten voor dagelijks gebed en aanbidding aan, zoals we in de *Christianopolis* zagen, hoewel deze uitgewerkt en ontwikkeld zijn volgens Dury's eigen persoonlijke denkbeelden. Zijn scholing in manieren, et cetera, is gebaseerd op strikte moraliteit. De leerlingen worden nauw in de gaten gehouden en in hun dagelijkse gedrag gecorrigeerd. Het vormen van het karakter moet in de eerste jaren beginnen. Wat mentale scholing elders betreft, zo beklaagt hij zich, worden leerlingen zeer magertjes onderwezen, en geschoold in de minst belangrijke zaken. Men geeft hun woorden, regels en paragrafen om te volgen, voordat zij de betekenis begrijpen.[355] Deze blunders worden uitgevlakt door niets te onderwijzen dat de leerling niet kan bevatten en begrijpen. Onderwijs wordt dus experimenteel en heeft succes al naar gelang het kennis van de natuur bevordert en het inzetten van haar schepselen!

Het werk van de leerlingen is gegradueerd. Dit wordt zeer zorgvuldig gedaan in de *Christianopolis*, hoewel het geheel, minder vaststaand is uitgestippeld. Voor Dury's derde of gevorderde graad hebben wij exacte equivalenten in de *Christianopolis*. Zij zitten zelfs in overeenkomstige groepen. Geneeskunde, farmacie, chemie; logica, retoriek, dichtkunst; muziektheorie met wiskunde; en allereerst de landbouw. Een

---

[354] Denk hier aan de beschrijving van de uitstekende methoden in de *Christianopolis* en het geklaag van de bezoeker, wanneer hij terugdenkt aan zijn eigen vroege geworstel met talen.

[355] Men zal zich herinneren hoe vaak Andreae klaagt over de 'dode brieven van Aristoteles', vergeleken bij de levende 'genius' van het onderwerp.

vergelijking van de index van de twee werken laat verrassende gelijkenissen zien. We zullen niet stoppen om ze op te sommen. De praktische toepassingen van de wetenschap in het dagelijkse leven, brengen de vele workshops, et cetera, in de *Christia-nopolis* in herinnering, waar de regels en theorieën beproefd en uitgewerkt worden. De voorzorgsmaatregelen voor de gezond-heid, zoals een open locatie voor de school, afdoende lucht, volstrekt schone kamers, frequent baden, lichamelijke oefeningen, regelmatige en informele ontspanning, hebben we allemaal reeds eerder opgemerkt.

Zo ziet het systeem van Dury eruit, de ‘medestrijder’ van Hartlib als het ware, en het toont overal exacte punten van samenloop met onze utopie uit 1619. Dat Dury goed bekend was met Andreae’s werken, kunnen we niet betwijfelen. Ten eerste maakte Hartlib hem vertrouwd met de werken van Comenius, en werd hij er net als Hartlib een bewonderaar van. Men zal zich herinneren, dat Comenius in zijn onderwijs-kundige producties frank en vrij gebruikmaakte van Andreae. Er zijn aanwijzingen[356] dat er tussen Andreae en Dury een directe briefwisseling was over het onderwerp dat beide mannen na aan het hart lag: opvoeding van de jeugd om een betere samenleving, kerk en staat te garanderen.

De band die reeds verscheidene jaren tussen Engeland en Duitsland aan het groeien was, werd in 1636 door twee jonge-mannen versterkt en blijvender gemaakt. Peter Figulus en Joachim Hübner. De eerste, een wees, was geadopteerd in het huis van Comenius, en trad nu in dienst van Dury, die op dat moment zijn vriend Matthie in Zweden bezocht. Daar probeerde Dury een aanbevelingsbrief te krijgen van Oxenstiern (kanselier van Zweden) voor de Universiteit van Upsala, met het oog op het introduceren van zijn leerstellingen omtrent eenheid. De ander, Hübner, was een vriend van Hartlib, via wie in 1634 te

[356] M.C.G., 2, 233.

Oxford de voorbereidingen waren getroffen voor het publiceren van Comenius’ *Praeludia*. Zijn belangstelling daarvoor werd door Comenius onderkend, toen hij hem een paar jaar later schreef en een exemplaar van zijn *Didactia*[357] meezond. Vanaf deze tijd werd een regelmatige correspondentie voortgezet, alsook een openhartige, wederzijdse kritiek die gelukkig niet tot serieuze geschillen leidde. De volgende uitgave van de *Praeludia* (1639), nu het *Prodomus Pansophiae*, met Hartlibs voorwoord, gaf een nieuwe impuls aan het steeds toenemende verlangen naar de ‘maatschappij’ die bij Dury was geschetst. Het was duidelijk dat wanneer de beginselen van de *Pansophie* van praktisch nut moesten worden en het werk voltooid, een gezelschap aan georganiseerde medewerkers nodig zou zijn. Vandaar dat in 1640 definitieve plannen werden gesmeed om van de opmaak een realiteit te maken. Men vroeg Comenius om de details uit te werken, en uiteindelijk nodigde men hem dringend uit om naar Engeland te komen en het geheel in een vergadering te beschrijven. Dit leidde ten slotte (na een toespraak tot het parlement door bisschop Gaudentius, waarin hij spreekt over Comenius en Dury als degenen die vrede verschaffen op de basis van ‘waarheid’) tot de officiële uitnodiging die aan Comenius en de reeds genoemde en Dury uitging, en tot hun daaropvolgende bezoek en consultatie bij het parlement. Deze vergaderingen van 1641 en 1642, twintig jaar voor het stichten van de Royal Society, zo’n vijf jaar voor de bijeenkomsten van Boyle en zijn kameraden in Oxford en Londen, waren ongetwijfeld de voorlopers in Engeland van de verwerkelijking onder Charles II.

In de vroege correspondentie tussen Hartlib en Hübner over het onderwerp onderwijs en wetenschappelijk onderzoek, worden een aantal mannen en hun zienswijzen bediscussieerd. De belangrijkste die door Hübner genoemd werd, is Andreae, met

---

[357] [Lees: *Didactica*, feitelijk: de *Didactica Magna*, 1633-1638; vert.].

speciale verwijzing naar zijn *dextra amoris prorecta*[358]. Ondertussen waren de omstandigheden in Engeland zodanig geworden, dat nu niet onmiddellijk werd uitgezien naar nationale hulp aan onderwijskundige ontwerpen. De koning en het parlement waren met andere dingen bezig; de facties waren in oorlog; en de groep geleerden en enthousiastelingen raakten verspreid. Na enige aarzeling ging Comenius naar Zweden, en Hübner naar Parijs, om in plaats van Comenius met kardinaal Richelieu[359] te overleggen. Dury bleef tot 1654 in Engeland.

Gedurende de paar jaar die hier onmiddellijk op volgden, voorkwamen onvermijdelijke omstandigheden dat hij regelmatig vergaderingen bijwoonde. Maar de interesse bleef in aanzienlijke mate levendig gehouden, door de invloed van Robert Boyle, de chemicus en natuurfilosoof. Boyle was jonger dan de mannen die we tot dusver hebben besproken, en was ten tijde van de eerste vergaderingen van de Society in 1641 en 1642 niet in Engeland. Hij werd in 1627 geboren, en naar Eton gestuurd, waar zijn vaders goede vriend Sir Henry Wotton toen provoost was. In 1638 verliet hij Engeland, ging naar het vasteland en verbleef in Parijs, Lyons en Genève. Later bracht hij enige tijd door in Italië, waar hij met Galileo in Florence studeerde. Laatstgenoemde stierf (in 1642), terwijl Boyle daar verblijf hield. In 1644 keerde hij naar Engeland terug. Na een paar jaar doorgebracht te hebben in Engeland, waar privézaken hem riepen, streek hij in 1654 in Oxford neer. Hier ontmoette hij vaak Christopher Wren, Goddard, en anderen. Er werd een laboratorium opgericht, waar men belangrijke proefnemingen deed. Deze werden opgeschreven en verscheidene jaren later gepubliceerd. Toen hij in 1645 nog in Londen was, had hij

---

[358] [De auteur geeft eerst “prorrecta”, maar verbeterde dat tot “prorecta”. In de literatuur wordt dit werk aangetroffen als *Christiani amoris dextra porrecta*, 1620; maar ook als *Christini amoris dextra porecta*; vert.].

[359] [Die in Frankrijk een pansofisch college wilde stichten; vert.].

diegenen ontmoet van zijn kennissen die overgebleven waren uit de voorgaande jaren. Weinig later werd naar deze bijeenkomsten verwezen als naar het ‘Onzichtbare College’. Gedurende deze jaren correspondeerde Boyle met Newton, John Evelyn[360], Henry Oldenburg[361], en Harlib. Nog heel lang kon men hem niet overhalen om Bacon of Descartes te lezen, omdat hij vanuit zijn eigen denkbeelden wilde werken, zonder door anderen bevooroordeeld te zijn. In Ierland, waar hij jarenlang zonder chemische uitrusting werkte, wijdde hij veel van zijn tijd aan experimenten in de anatomie en ontleding. In 1646 en 1647 noemde hij het Onzichtbare College verscheidene malen in zijn brieven. In een ervan drong hij er bij een vroegere leraar van hem op aan, om “goede recepten of uitstekende boeken over elk

---

[360] John Evelyn (1620-1706) werd in Wotton geboren en ontving bijna zijn gehele onderwijs van privéleraren. Hij bracht veel tijd op het vasteland door, en correspondeerde met Boyle over het onderwerp van het stichten van een college. Hij raakt zeer geïnteresseerd in de Royal Society, en bekleedde de ambten van secretaris en president. In een brief aan Boyle, gedateerd 3 september 1659 (aangetroffen in Boyles *Works*, Edition 1772, Vol. 6, p. 288), drong hij erop aan, dat “heren die de gezamenlijke belangstelling hebben voor het behoud van de wetenschap en voor het zichzelf cultiveren”, gingen samenwerken om een gemeenschap te vormen. Zijn werken behandelen een grote verscheidenheid aan onderwerpen, net als die van Hartlib.

[361] Henry Oldenburg, natuurfilosoof en schrijver, werd in 1615 in Bremen geboren als zoon van een gymnasiumleraar. Zijn scholing ontving hij in zijn geboortestad. In 1640 ging hij naar Engeland, waar hij kennismaakte met een aantal geleerde mannen in het parlement. Nadat hij naar Duitsland was teruggekeerd, was hij jarenlang in diplomatieke dienst, hoewel hij privé zijn tijd wijdde aan wetenschappelijk onderzoek. In 1654 ontmoette hij Milton toen hij naar Engeland was teruggegaan, en sloot hij nauwere banden met de Engelse onderwijskundigen dan voordien. Hij woonde in Oxford, was vaak bij Boyle en Petty, en maakte deel uit van de vroege bewegingen die wij reeds beschreven, voor het oprichten van de Royal Society. Hij bracht het laatste deel van zijn leven in Engeland door, en was de eerste secretaris van de Royal Society.

van deze onderwerpen (natuurlijke filosofie, mechanica, of het boerenbedrijf), voor zover u ze kunt leveren, mee te nemen naar Londen. Hierdoor maakt u zich buitengewoon welkom bij het Onzichtbare College". Later schrijft hij: "Eren de hoekstenen van het Onzichtbare College, of zoals zij zichzelf noemen, het Filosofische College, mij zo nu en dan met hun gezelschap."[362]

De vergaderingen in Londen (1645 en daarna) waren gedurende deze jaren volledig informeel, en brachten niet eens zo veel hoop op een uiteindelijke en permanente organisatie met zich mee als die van enkele jaren eerder. Ze waren echter een wanhopige poging om vol te houden en te winnen, ondanks de ongunstige omstandigheden.

Op sommige van de vergaderingen was dr. John Wallis als spreker over wiskunde aanwezig. In zijn verslag van een ervan, vertelt hij over de onderwerpen die besproken werden, en ook over de prominentste leden die erbij aanwezig waren. Onder de laatsten bevond zich Theodore Haak, zoals Wallis zegt: "Een Duitser van het Palestinaat en daarna woonachtig in Londen, die volgens mij de eerste gelegenheid bood voor deze vergaderingen, en ze ook voor het eerst voorstelde." Haak was een calvinist, geboren in 1605 in Neuhausen bij Worms. Zijn eerdere opleiding ontving hij thuis, maar in 1625 ging hij naar Engeland en studeerde hij in Oxford en Cambridge. Nadat hij een jaar lang universiteiten op het vasteland had bezocht, keerde hij in 1629 terug naar Oxford, waar hij drie jaar bleef. Toen hij tot deken benoemd was en een leidinggevende functie had aanvaard, kreeg hij de opdracht om in Duitsland gedurende de oorlog geld in te zamelen via donatie-inschrijving. In 1648 gaf het parlement hem het exclusieve recht om de Nederlandse Annotaties op de Bijbel in het Engels te vertalen.[363] Hij werd

[362] Boyle's *Works*, 1744, Vol. I, pp. 17, 20, 24.
[363] [Deze vertaling verscheen is 1657, en was gebaseerd op de teksten van de Dortse Synode; vert.].

vaak door de regering in dienst genomen als vertaler en raadsman en ontving een pensioen. Omstreeks 1645 gaf hij een nieuwe impuls aan de ‘vergaderingen van geleerde mannen’, en werd in 1663 gekozen tot een van de oorspronkelijke fellows van de gevestigde Royal Society. Zijn werk als vertaler was gedenkwaardig. Vlak voor zijn dood had hij zo’n drieduizend Duitse spreekwoorden, vertaald in het Engels, klaarliggen voor de druk.

In 1648 gingen verscheidene mensen uit het gezelschap in Londen naar Oxford, onder wie William Petty[364]. Ook Boyle was daar na zijn terugkeer van zijn Ierse landgoed. Er werd onmiddellijk een sociëteit opgericht die leek op die in Londen. Deze maatschappij werd in 1651 de Philosophical Society of Oxford, die een generatie lang bijeenkwam. Zij die in Londen bleven, onder wie John Evelyn, bleven tot 1658 regelmatig bijeenkomen, tot zij door de oorlogen werden onderbroken, want “in hun ontmoetingsplaats werden legereenheden ingekwartierd”.[365] Ten tijde van de restoratie werden de ontmoetingen met hernieuwde ijver hervat, en tot slot werd de permanente organisatie gevormd. Sprat[366] stelt, dat “het prachtige, vredevolle jaar 1660” het werkelijke begin markeerde van de Royal Society, en dat - terwijl de beoogde leden hun platform aan het voorbereiden waren - “de formatie ervan

---

[364] William Petty, 1623-1687, werd geboren in Romsey in Hampshire. Vanaf zijn vroege kindertijd had hij gevoel voor mechaniek. Hij studeerde buiten Engeland, voornamelijk in Frankrijk en Holland, en specialiseerde in de geneeskunde in Leiden. Toen hij in 1646 naar Engeland was teruggekeerd, wijdde hij zich aan mechanische uitvindingen en wetenschappelijke studies. Dit bracht hem in aanraking met onderwijskundigen, en hij verhuisde naar Oxford. Vanaf deze tijd zijn zijn interesses dezelfde als die van de andere stichters van de Royal Society.

[365] *History Royal Society of London*, Thomas Sprat, p. 58.

[366] Ibid., pp. 58 en 59.

grotelijks werd verhaast door een bepaalde verhandeling, en die was een voorstel door Meester Cowley[367] om een filosofisch college te stichten. De bedoeling ervan was, dat in een bepaalde plaats vlakbij Londen vrijmoedige salarissen moesten worden toegekend aan een competent aantal mannen, aan wie de uitvoering van natuurkundige experimenten moest worden toevertrouwd”. Uiteindelijk stond Charles toe, dat zijn naam kwam te staan op de lijst met dit aantal, en verstrekte hij in 1662 een koninklijk handvest.

De doelstellingen van de Royal Society, zoals door Sprat vermeld in zijn geschiedenis, en de richtingen waarin onderzoekingen werden verricht, bestrijken een nauwer terrein dan in de programma’s van Andreae, Hartlib of Comenius gepland waren. Nu onderwijs eeuwenlang voornamelijk een kwestie was geweest van onderricht in de retorica, logica, talen en soortgelijk onderwerpen; vertoonden de Royal Society, de eerdere academie van Telesius in Italië en de latere sociëteiten op het vasteland een tendens vertoonden naar beperktheid in de andere richting. Met Andreae (en dit toont de gewoonlijke breedte en gedegenheid van de man) was het een kwestie van de juiste balans tussen alle faculteiten en de ontwikkeling van alle fasen van onderwijs. Precies op dit punt is zijn utopie veel superieurder dan, bijvoorbeeld, die van Bacon. En zijn opvolger, Comenius, en degenen die met deze verbonden waren, namelijk Dury en Hartlib, waren in dit opzicht ware volgelingen. In feite schreef Comenius aangaande dit punt aan leden van de sociëteit in Engeland na het oprichten van de Society, waarbij hij hen waarschuwde tegen eenzijdigheid in de organisatie, en hen ook aanried te letten op hervorming in het literaire onderwijs.

[367] Abraham Cowley, de dichter.

Om die reden is een paragraaf in Sprat[368] voor ons interessant, waarin hij van dit thema afwijkt en nogal apologetisch een aanbeveling inlast voor het oprichten van een academie in taal en culturele onderwerpen. Nadat hij de Italianen heeft gefeliciteerd met het aantal academies voor de studie van "taal, stijl, et cetera", en sprekend in de hoogste termen over de Franse academie in Parijs, "samengesteld uit de edelste schrijvers van de natie", en opgevend over de "Grote Kardinaal Richelieu" als de stichter daarvan, gaat Sprat verder met: "Ik hoop nu dat het niet wordt beschouwd als een ijdele afdwaling, wanneer ik een weinig terzijde stap om het formeren van een dergelijke vergadering aan te bevelen aan de heren van onze natie. (...). Ik zal niet zo ver gaan, dat ik zeg dat een dergelijk project nu in de mode is om van de grond te tillen, en een grote hervorming kan betekenen in de wijze waarop wij spreken en schrijven. De kwestie zelf is in geen enkel opzicht afkeurenswaardig. Want de zuiverheid van spraak, en de grandeur van overheersing[369] zijn in alle landen nog samengegaan. Wanneer wij de Engelse taal bezien, ontdekken we bovendien, dat die op dit moment, meer dan anders, nog net even het zetje nodig heeft waarmee hij echt volmaakt wordt. De waarheid is, dat er tot nu toe een weinig te achteloos mee is omgegaan. Ik denk, dat er minder werk is besteed aan het bijschaven ervan dan hij verdient."

De aanbeveling van Cowley, zojuist geciteerd bij Sprat was, zo zegt deze[370]: "alleszins uitvoerbaar; behalve misschien in twee opzichten: hij raadpleegde meer de vrijgevigheid van zijn eigen geest, dan die van andere mensen. Het eerste betrof de omvang van de bijdrage die hij bij de start aan zijn college zou hebben geschonken; het tweede, dat hij de uitvoerders ervan een tweede taak van grote opofferingen oplegde, namelijk het onderwijzen

[368] p. 39 e.v.
[369] ["empire"; vert.']
[370] p. 59.

van de jeugd. Het laatstgenoemde van beide is werkelijk een kwestie van groot gewicht. De hervorming ervan zou door verstandige lieden ernstig moeten worden onderzocht. Het is namelijk een niet te loochenen waarheid, wat ook vaak gezegd wordt, dat er minder wetten nodig zouden zijn, en minder druk op de mensen om ze te regeren, wanneer hun denkvermogens goed geïnformeerd zouden zijn, en in orde zouden zijn gebracht terwijl zij jong en plooibaar waren".

De laatste opmerking van Sprat valt precies samen met verscheidene passages in de *Christianopolis,* zoals u zich zult herinneren, en ook met de denkbeelden van Comenius. Sprat staat volstrekt sympathiek tegenover dit kenmerk van een college en betreurt het, dat het nog onbegonnen werk is. "Het was niet de fout van de uitstekende auteur", voegt hij eraan toe, "dat die het tijdsgewricht hoger aansloeg dan het verdiende."

De Royal Society[371] is een algemeen lichaam, waarvan het lidmaatschap niet beperkt is ten aanzien van religie, land en taal. Ook Andreae's opvattingen waren breed, en zijn 'hervorming', zoals beschreven in de *Fama*, de *Christianopolis* en *Theophilus* was een algemene van de hele wereld. Zijn 'fellows' reizen eveneens naar alle landen en verzamelen overal informatie. In de *Fama*[372] stierf één 'fellow' in Engeland en "zijn naam is goed bekend in dat land". In zijn beschrijving van een christelijke stad moet de religieuze vereiste noodzakelijkerwijze begrensder zijn. In de Royal Society moeten de fellows hoofdzakelijk 'heren' zijn, vrij en onbeteugeld. In de *Fama* wordt precies dezelfde kwalificatie geëist.

De parallellen in idealen tussen Andreae en de Royal Society zijn ontelbaar. In veel gevallen is het slechts een kwestie van het ontwikkelen van een geplant zaadje. De *Christianopolis* is

[371] Sprat, p. 63.
[372] p. 17.

qua beschrijving nimmer uitgebreid en is eerder suggestief. Doch in de meer uitgewerkte opzet van de Royal Society kunnen de kiemen van de *Christianopolis* dikwijls worden ontdekt. Sprat klaagt[373], dat tot dan toe “de zetels van kennis niet de laboratoria zijn geweest, doch slechts de scholen, waar sommigen hebben onderwezen, en heel de rest zich heeft laten inschrijven”. De *Christianopolis* legt een soortgelijke nadruk op experimenteel onderwijs.[374] Er moeten instrumenten worden gemaakt, zelfs nieuwe worden uitgevonden, met name die voor de wiskunde.[375] Zo brengt ook Frater R.C. in de *Fama* bij zijn terugkeer uit het oosten zijn laatste jaren door met “het maken en uitvinden van nieuwe instrumenten voor de wiskunde”.[376]

De aangelegenheid die door de Royal Society moet worden onderzocht, is vervat[377] in drie noemers: God, mens en natuur. “Wat de eerste betreft, worstelen zij met goddelijke dingen slechts voor zover de macht en wijsheid en goedheid van de Schepper worden weergegeven in de bewonderenswaardige orde van de schepselen.” In de *Christianopolis*[378] lezen wij: “Hetgeen het natuurlijke experiment overstijgt, wordt geaccepteerd als komend van God.”

De tweede gaat over de “eigenschappen, de gesteldheid van hun lichamen en de werken van hun handen”. En de derde gaat over het onderzoek aan de natuur; de experimentele wetenschappen, die vaak genoemd worden. Hier zijn de laatste, net als in de *Christianopolis*, met elkaar verbonden, “en zo zal er een

---

373 p. 68.
374 H. 80.
375 Sprat, p. 246.
376 Fama, p. 12.
377 Sprat, p. 81.
378 H. 63.

wederzijdse communicatie zijn tussen het licht van de ene wetenschap en een andere”.[379]

Bij het houden van verhandelingen wordt aan gewone spraak de voorkeur gegeven boven meeslepende.[380] “In een paar woorden durf ik te zeggen, dat van alle studies van de mens, niets sneller verkregen kan worden dan deze kwaadaardige overvloed aan fraseringen, deze truc aan metaforen, deze radheid van tong, die zo veel lawaai maakt in de wereld.” “Doch ik besteed woorden vergeefs; want het kwaad is nu zo hardnekkig, dat het moeilijk is om te weten wie er de schuld van moet krijgen of waar de hervorming moet beginnen.” Deze verwerping van het kunstmatig toepassen van de retoriek[381] is tot nu toe in de *Christianopolis* naar voren gebracht.

De astronomische observaties[382]; de bibliotheek[383]; de onderwijsopleidingen[384]; verwijzingen naar vakbekwaamheden en mannen die met metalen werken; de zorg voor, en studie van bijen; de tuinen en parken; en talrijke andere details: alle hebben ze overeenkomende elementen in de *Christianopolis*. De regels voor de leden[385] vertonen een nauwe gelijkenis met die in de *Fama*. De fellows betalen hun onkosten, vergaderen met regelmatige intervallen in het geheim (behalve wanneer de sociëteit stemt over toelating van anderen). Hun programma’s, zoals ze worden uitgevoerd op de vergaderingen, zijn identiek.

---

379 Sprat, p. 85.
380 Ibid., p. 112.
381 [In feite is een andere vorm per definitie niet denkbaar; vert.].
382 Ibid., p. 241. [Niet geheel duidelijk waar de voetnoten moeten staan; vert.].
383 Ibid., p. 252.
384 Ibid., p. 323.
385 Ibid., p. 145.

Nu we het over A hebben: men uit vaak de kritiek dat hij nog steeds te sterk neigt naar de astrologie, de alchemie en het bovennatuurlijke. Nu worden er in de Royal Society onder de onderzoekingen die men wil gaan uitvoeren en in die tijd nog niet goed begrepen werden, een paar genoemd die - behalve dat ze nogal absurd zijn - tegen het alchemistische en bovennatuurlijke aanschuren: ‘Welke rivier hout in steen verandert’[386], ‘Het veranderen van water in aarde’[387], ‘kiezelstenen in water’, ‘Bronnen die verstenen’[388], ‘goud in zilver’[389], ‘het voeren van een karper in de lucht’, ‘het maken van insecten van kaas in schaapshuid’[390], ‘Of spinnen betoverd worden door een cirkel van eenhoorns op Iers land om hen heen’[391]. We kunnen hier opmerken, dat Boyle enig vertrouwen had in transmutatie en alchemie, want hij was de drijvende kracht achter het annuleren van het statuut tegen “het vermenigvuldigen van goud”.[392] En zelfs Bacon was bij tijd en wijle, vooral vroeg in zijn carrière, nog niet echt zo ver dat hij alle beweringen ten gunste van het magische opgaf.[393]

Wat de verhoudingen betreft die bestonden tussen de Royal Society van Londen en het vasteland, erkent Sprat zelf, een van de oorspronkelijke fellows van de sociëteit, in zijn *History* dat er een nauw verband was. Toch moeten we bekennen, dat hij meer geneigd is naar het bieden van hulp vanuit Engeland aan de rest van Europa, dan dat hij het bestaan van een stroom in tegengestelde richting accepteerde. Hij geeft Duitsland de eer voor een zeer klein aandeel van het bereikte resultaat. ”Het is

---

386 Sprat, p. 159.
387 Ibid., p. 191.
388 Ibid., p. 192.
389 Ibid., p. 221.
390 [cheese and sack”; vert.].
391 Sprat, p. 223.
392 Dict. Nat. Biog.
393 *Works*, Vol. 3, p. 289.

evident", zegt hij[394], "dat deze zoekende geest en deze aanhankelijkheid jegens bespeurbare kennis, in de meeste landen om ons heen de boventoon voert. Het is waar, dat de emolumenten voor dergelijke inspanningen niet op alle plekken gelijk zijn. Sommigen wensen de hulp van andermans handen; sommigen de medewerking van andermans beurs; sommigen het voordeel van uitmuntende instrumenten in de vorm van het patronage van de burgerlijke magistraten. Doch blijkens hun uiteenlopende krachten, zijn zij toch overal gefocust op dergelijke praktische studies. En de aanmerkelijkste gevolgen van dergelijke pogingen door heel Europa, werden nog steeds aan deze sociëteit aanbevolen, om door hun auteurs te worden onderzocht, goedgekeurd of aangepast."

De bewering op de vorige pagina's is deze: Andreae, die zelfs enigszins beïnvloed is door de onderzoeksgeest en het denkbeeld van een wetenschappelijke academie in Italië, ontwikkelde een onderwijssysteem en een vaststaande opzet voor een college. Zijn denkbeelden in beide kwesties werden geaccepteerd en verder ontwikkeld door Comenius, die ze via zijn vriend Hartlib en door een persoonlijk bezoek introduceerde in Engeland. Hierbij werd Hartlib geassisteerd door John Dury, wiens bekendheid met Andreae hoofdzakelijk kwam door Comenius, doch ook door directe briefwisseling. Peter Figulus en Joachim Hübner waren eveneens allebei middelen voor onderlinge communicatie. Het ene tussen Comenius en Dury; het andere tussen Comenius en Andreae enerzijds, en Engeland anderzijds. De vergaderingen die deze mannen reeds in 1641 in Londen hielden, met - en ook los van - een commissie die door het parlement benoemd was, waren verantwoordelijk voor de eerste opwinding met betrekking tot 1) een beter onderwijskundig systeem, en 2) het oprichten van een college van wetenschap. Politieke omstandigheden doorkruisten de verdere ontwikkelingen. Was dit niet het geval

[394] Sprat, p. 125.

geweest, dan had de Royal Society heel goed zo'n twintig jaar eerder opgericht kunnen zijn dan nu het geval was. De leden van de groepering verspreidden zich en richtten later sociëteiten op in Londen en Oxford. De drijvende krachten achter deze tweede poging, Boyle, Haak en anderen, waren eveneens bekend met, en geïnspireerd door, het Andreae-Comenius-systeem. Deze vergaderingen waren de directe voorlopers van de Royal Society, die in 1662 officieel werd.[395] Bovendien draagt Bacon - die gewoonlijk welhaast bij uitsluiting de eer krijgt voor het geven van een aanzet voor de Royal Society via zijn *New Atlantis* en andere werk en - ook het stempel van Andreae, en helpt hij diens gezichtspunten te bevorderen. De *Nova Solyma* toont duidelijke sporen van de denkbeelden van Andreae, waarvan enkele niet goed via Bacon hebben kunnen komen; sporen qua wat er aan organisatie, doelstelling en resultaten bereikt werd.

---

[395] Bij Koninklijk Besluit, 15 juli 1662.

BIBLIOGRAFIE

Aikin, Lucy, *Memoirs of the Court of King James I*, Londen, 1822, V.I., naar Ernst Hopfner's Georg Rodolf Weckherlins *Oden Und Gesänge*.

Allgemeine Deutsche Biography.

Althaus, Friedrich, *Samuel Hartlib, ein deutsch-englisches Characterbild*, in Historisches Taschenbuch, 1884.

Andreae, Johann Valentin, *Fama Fraternitatis, Confessio, Allgemeine Reformation*, 1616.

Andreae, Johann Valentin, *Mythologiae Christianae Libri Tres*[396]; 1) *Apologorum Christianorum Manipuli Sex et Alethea Exul*; 2) *Reipublicae Christianopolitanae Descriptio*; 3) *Peregrini in patria Errores*.

Andreae, Johann Valentin, *Reise nach der Insul Caphar Salama* (Vertaald in het Duits door D. S. Georgi), 1741.

Anonymous, *Schlaraffia Politica*[397], Leipzig 1892.

Bacon, Francis, Life, Letters and Works, Spedding, Heath en Ellis, 1858-1868. Naar deze uitgave wordt verwezen. *The Fable of the New Atlantis*, Vol. III, p. 118 e.v.

Begley, Walter, *Nova Solyma*. Vertaald in het Engels, met Introductie, Kanttekeningen en Bibliographie, Londen, 1902.

---

396 [Lees: *Mythologiae Christianae, sive, Virtutum & vitiorum vitae humanae imaginum libri tres*, 1619; vert.].

397 [Zoals ik al eerder aangaf, is dit onjuist. Lees: *Schlaraffia politica: Geschichte der Dichtungen vom besten Staate*, Arthur von Kirchenheim; vert.].

Boyle, Robert, *Complete Works*, 1744.

Carriere[398], Moriz, *Die Philosophische Weltanschauung der Reformationzeit*[399].

Goedeke, Karl, *Gedichte von Georg Rodolf Weckherlin*, Leipzig, 1873.

Glöckler, Johann Philipp, *Johann Valentin Andreae, ein Lebensbild*, Stuttgart, 1886.

Grüneisen, Carl, *Die Christenburg von Johann Valentin Andreae*, in Zeitschrift fur die historische Theologie, Bd. 6, p. 231.

Guhrauer, G. E., *Der erste deutsche Staatsroman*.[400]

Gussmann, W., *Reipublicae Christianopolitanae Descriptio*, in de ZkWL, jaargang 1886, p. 326 e.v..

Herder, Johann Gottfried, *Vorrede zu Johann Valentin Andreae. Dichtung zur Beherzigung unseres Zeitalters*, in Suphans uitgave.

Hölderlin's Gesammelte Dichtungen, Berthold Litzmann, Stuttgart.[401]

Höpfner, Ernst, *Georg Rodolf Weckherlin's Oden und Gesänge*.[402]

---

398 [Lees: ‘Carrière’; vert.].
399 [Lees: ‘Reformationszeit’, 1887; vert.].
400 [1852; vert.].
401 [1895; vert.].
402 [Twee delen, 1618 en 1619; vert.].

Hossbach, Wilhelm, *Johann Valentin Andreae und sein Zeitalter*, Berlijn, 1819.

Hüllemann, Carl, *Valentin Andreae als Pedagog*, I. Teil, 1884; II. Teil, 1893.

Jones, Stephen K., *The Authorship of 'Nova Solyma'*, in Library, juli 1910, p. 225.

Kvacala, Ivan, *J.A.Cormenius*, Berlijn, 1914.

Lopes, Francisco, *Istoria de las Indias*, naar G.C. Moore Smith's uitgave van *The New Atlantis*, Introduction.

Maak, Ferdinand, *Geheime Wissenschaften*, I. Band, Berlijn, 1913.

Möhrke, Max, *Johann Amos Komenius und Johann Valentin Andreae, ihre Pedagogik und ihr Verhältnis zu einander*.[403]

Mohl, Robert von, *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaft*.[404]

Monatshefte der Comenius Gesellschaft.

Morley, Henry, *Ideal Commonwealths*, New York en Londen, 1901.

Prys, Joseph, *Der Staatsroman des 16. und 17. Jahrhunderts und sein Erziehungsideal*.[405]

---

[403] [Vóór 1904; vert.].
[404] [1858; vert.].
[405] [1913; vert.].

Rawley, William, *Life of Francis Bacon*, in Spedding's Works, Vol. I.[406]

Realenzyklopädie für protestantische Theologie.[407]

Record of the Royal Society of London, 1912.

Sigwart, Christoph, *Kleine Schriften*, Freiburg en Tübingen.[408]

Smith, G.C. Moore, *Francis Bacon's 'New Atlantis'*, Cambridge Press, 1909[409].

Smith, G.C. Moore, *The Date of the New Atlantis*, in de Athenaeum, februari 1900.

Sprat, Thomas, *History of the Royal Society of London*, 1667.

Voigt, Andreas, *Die Sozialen Utopien*, Leipzig.[410]

Wessely, Ignaz Emanuel, *Thomas Campanella's 'Der Sonnenstaat'*; vertaling in het Duits.[411]

Windelband, W., *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*.[412]

Wolff, Emil, *Francis Bacon und seine Quellen*.[413]

[406] [1857; vert.].
[407] [In drie oplagen tussen 1854 en 1913; vert.].
[408] [1889; vert.].
[409] [Lees: 1900; vert.].
[410] [Serie voordrachten, 1906; vert.].
[411] [1789; vert.].
[412] [1910; vert.].
[413] [1910; vert.].

BIOGRAFIE

De schrijver werd op 3 augustus 1880 in Fort Hayes, Kansas, geboren. Hij ging naar de openbare scholen in Emporia, Kansas, en zwaaide af van de Emporia High School in juni 1898. De daaropvolgende vier jaar ging hij naar het College van Emporia; ontving de Bachelorsgraad in 1902; en was de valedictorian[414] van zijn klas. In de jaren 1902 en 1903 was hij hoofd van de high school in Dodge City, Kansas; en de volgende drie jaar hoofd van de academie van het College van Emporia. In 1906 werd hij benoemd tot hoofd van de afdeling Latijn, en tot deken van het College van Emporia, welke positie hij vijf jaar lang bekleedde. Hij ontving de Meestergraad van hetzelfde instituut in 1908, nadat hij promotiewerk had gedaan aan de Universiteit van Berkely in de zomer daaraan voorafgaand. De jaren van 1911 tot 1914 bracht hij door aan de Universiteit van Illinois als assistent Duits.

[414] Verkozen student die bij de diploma-uitreiking de speech houdt.